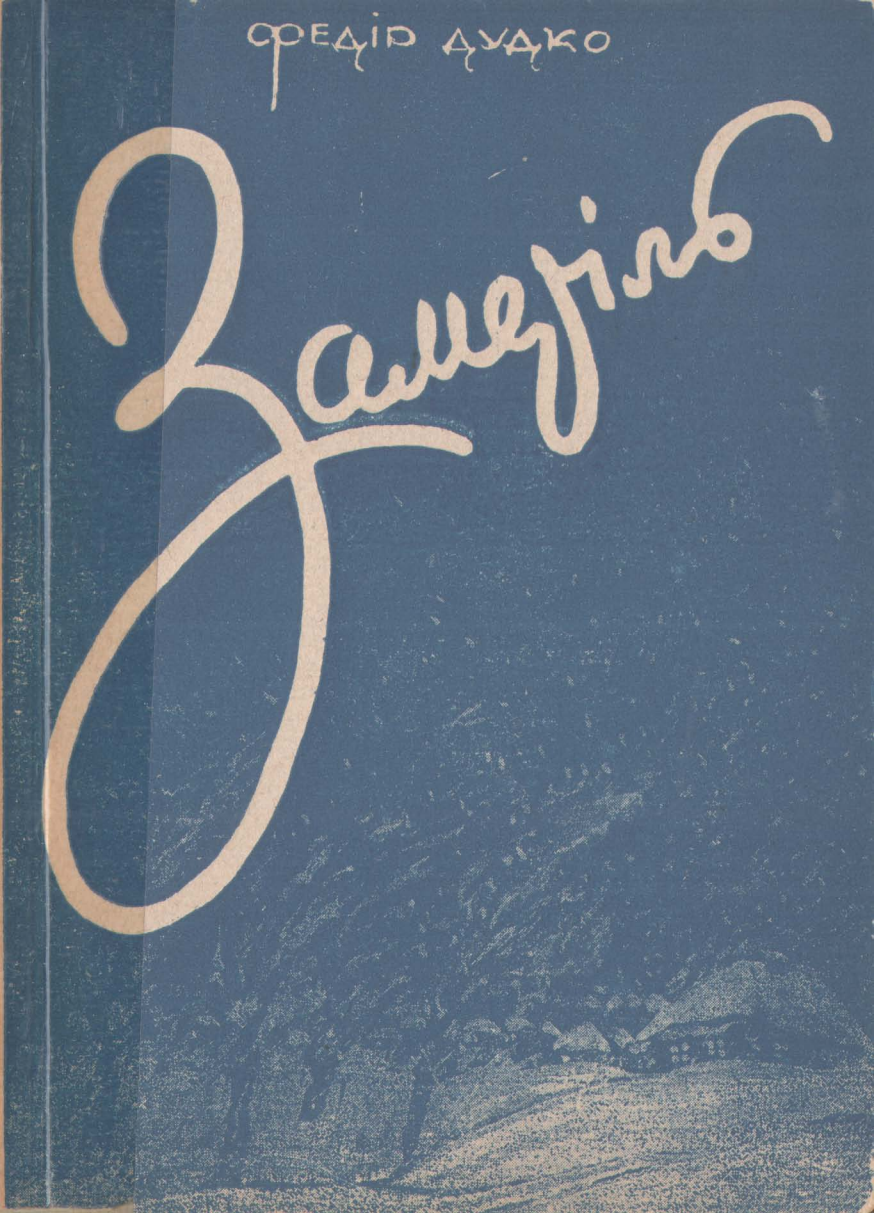

СРЕДІО ДУДКО

Записки

ФЕДІР ДУДКО:
ЗАМЕТІЛЬ

ФЕДІР ДУДКО

ЗАМЕТІЛЬ

ОПОВІДАННЯ

diasporiana.org.ua

1948

АВІСБУРГ

Всі авторські права застережені

Оклядинка роботи С. БАБУЛЕВИЧА

Друк: Українська Друкарня Б. Ігнатів в Некарсультмі.

Herausgegeben mit Genehmigung der Mil.-Reg. Deutschland
Nachrichtenkontrolle, Aug. 46.

БІЛА КОРОЛІВНА

Ця мила казка може й не для вас,
Творці бетону: надто вже наївна.
А я люблю, як у вечірній час
Сопілка заспіває переливна.

Максим Рильський

Кажуть — нема вже більш русалок. Ніде.
Можливо. Пуці зникли, обміліли річки.
Що дивного, що вони могли перевестися?
Але в Сеймі русалки ще є.

Вийдіть на беріг рано-ранесенько, коли
сонце от-от тільки підбивається і ніжними ро-
жевими пальцями розгладжує похмурі змор-
шки на глинястих урвищах. Вийдіть і поди-
віться. І ви побачите на мокрому пісочку по-
між слідами дрібних гусячих лапок свіжі від-
тиски маленьких русальчиних ніг. Гляньте на
сивий верболіз — на вітах його волосся з
мокрих русальчиних кіс. А з прозорих глибин
ріки, тихих і непорушних, хтось щільно ди-
виться на вас журними, синіми, чистими, як
ранішня роса, очима. Так і знайте — то ру-
сальчині очі. Або що ви скажете на ті розгуб-

лені квітки з русальчиних вінків, що тихо пливають водою чи розкидані скрізь на золотому пісочку?

Ні, ні — в Сеймі живуть іще русалки! Скажіть це вам кожен, кого не поспитайте: чи сивий дід з-під Батурина, що прожив свій вік над Сеймом, чи молодик-козак з Нових-Млинів, чи рибалка з Дудчиних хуторів під Сосницею — усі вони знають, що живуть іще русалки в чистих, як сльоза, прозорих, мов кришталі, старих водах тіняво-зеленого тихого Сейму.

Нащо краще: сам я малим хлоп'ям проживав колись у свого діда понад самісеньким Сеймом і сам їх бачив.

Розповісти вам про русалок?

Знаєте, вода у Сеймі чиста-чиста, прозора-прозора і — пахне. Ввійдеш теплим, м'якеньким, як шовк, пісочком по коліна у річку, набереш води в жменю, піднесеш до носа — пахне. Чимсь таким свіжим-свіжим, молодим-молодим, невинно-зеленим. Як ніжна водяна травиця. Як...

Та чи були ви коли на Сеймі? Ні? Шкода!

Старий-старий Сейм і старі його задумливі води. Вгляньтеся у води Сейму — і ви побачите прозорі, як скло, блискучі краплинки чистих сліз молодої княгині Ярославни: допливають з Путивля аж до цієї пори. Вгляньтеся в Сейм — і ви побачите живі відблиски заплаканих очей молоденьких козачок, що в тихій задумі стоять над водою — виглядають

з далеких походів своїх запечених на степовому сонці войовничих лицарів. Вгляньтеся в води Сейму — і ви побачите там білі виблиски струнких колюнн старої батуринської палати: пливуть собі тихо, задумливо, сумно, минаючи зелені береги, золоті піскові коси, пливуть у Десну, в Дніпро, до Чорного моря, бо-знає куди вони пливуть, білі відблиски колюнн старої батуринської палати. Чого-чого ви не побачите там, у блискучих водах старого Сейму — вгляньтеся тільки!

А панна Люда, пишнокоса генералова донька панна Люда, що на горбі в білому домі із своїм старим батьком-генералом жила, бачила у водах Сейму навіть те, чого ніхто, як не дивлявся, побачити не міг.

Підбіжить було до води, підбере на колінках легку білу сукню, нахилиться і показує мені пальцем у воду:

— Дивися, бачиш — біла королівна у воді?

Вдивляюся. До самісенього дна сягаю оком — нічого не бачу. Бачу голубе небо у воді, бачу великі білі хмари, а королівни не бачу.

— Та куди дивишся! Та ось, бачиш — очі голубі-голубі, коси довгі-довгі, сама вся в білому. Ну?

Я бачу Людин виблиск у воді: біла-біла сукня, голубі очі, золоті шовкові, як у русалок, коси, а королівни не бачу.

— Не бачиш? Що?... Ха-ха... Ах, ти ж капшук малий!

І, простягнувши до мене руку, маленькою

долонею пустотливо розкудочує на голові волосся і, дзвінко сміючися, тікає в сад.

Кидаюся за нею.

Лискає перед очима в мене її струнка з голубою під'язкою нога на перелазі, шурхають бур'яни — і Люди нема. Зникла. Але ось визирає з-за стовбура липи, кидається звідти в кущі порічок, вертко, як дзиґа, з'ється між деревами і раптом стрілою несеться по розчищених доріжках угору.

На півдорозі до білого дому покидаю Люду: прудконога, метка — не наздоженеш. Хіба що іноді за кінчик коси вхопиш. Ну, тоді дудки! Цупко тримаюся довгих кіс — не відпущу без покути.

Спускаюся до Сейму. Нахиляюся до води.

— І де вона ту королівну бачить?

Вдивляюся. І раптом починаю бачити. В легенькій білій сукні, з довгими косами, з голубими, сміхотливими, як у Люди, очима. Ну, зовсім, як Люда! Вилита Люда!

Ось посувається... Ось злодійкувато простягає наперед руки...

Хочу тікати і раптом, скрикнувши, чую, як хтось іззаду затуляє мені руками очі.

Впираюся ногами в пісок і притискаюся плечима до чийхось твердих колін.

— Ага, це Люда! Ну ж, знатимеш мені!

Обхоплюю обіруч її ноги і рвучко кидаюся наперед.

Люда скрикує, падає горілиць на пісок, а я мигцем кидаюся на неї, сідаю верхи впоперек

стану і прудкими пальцями починаю лоскотати її груди, шию, тверді гнучкі боки.

Кричить, заходиться реготом Люда. Аж плаче — так регочеться.

— А що, будеш?

— Ні, ні, не буду вже!.. Пусти!.. Червону коробочку, що на комоді в мене, подарую — тільки пусти!

Коробочку?

Пускаю.

На м'якому піску відтиски маленьких Людиних черевичків. А між ними, від води в край саду попід розлогі верби — нічні сліди дрібних босих ніг.

— Людо, це русальчині сліди?

Люда витрушує пісок із волосся і дивиться.

— А то ж чий! Хіба не бачиш? Ось подивися.

І, скинувши черевик, примірює ногу до маленького русальчиного сліду.

Точнісінько. Як вилита, русальчина нога в Люди. Аж дивно!

— Що? Бачив? Ось почекай — я скоро втоплюся, стану русалкою, а тоді не підходь мені до води близько. Так от і вхоплю!

Люда іде по червону коробочку додому, а я стою, вдивляюся в воду. Королівна з думки мені не йде.

Раптом щось плескає на Сеймі. Що це?

Розходяться круги по воді. Гойдаються велетенські купи хмар на ріці.

Невже то русалка рукою плеснула? Ач яка!

Біжу під вербу, нахиляюся, хапаю грудку землі і жбурляю в річку. Пожадливо проковтує Сейм земляну грудку і знову розходяться по ньому круги.

— А ти ж тут що робиш? У сомів стріляєш? Перелякано озираюся.

Генералів конюх Андрій. Високий, міцний — чистий тобі Голіят. Веде до ріки коні напувати.

— В королівну стріляю.

— В кого, в кого?

— В королівну... Що у воді живе...

— А де ти її бачиш? Покажи, зараз спіймаю. Очі в Андрія сміються.

Із заздрістю дивлюся на його міцну могутню постать, на могутні м'язи на руках, на кучеряву голову. А й справді — чому б Андрієві не спіймати її! Такий здоровий, дужий. Дужчий за всіх у околиці. Вже не один парубок нахвалявся покласти Андрія під себе, то де там: усіх подолав! Перший плавець на Сеймі: двадцять разів одним запустом туди й назад ріку перепливає. Що йому — пірнув і витяг королівну за косу з води!

— Коли вже нема. Сховалася.

— Шкода! — каже Андрій і пускає коні до ріки. — А яка ж вона?

— А така зовсім, як Люда. Точнісенько. Уся в білому, довгі коси має...

— Як Люда, кажеш?

І повертає голову до білого генералового дому.

Веселий, чистенький, під сірою бляхою — як яєчко, біліє на сонці межі деревами веселий генералів дім.

Коні заходять у ріку, стають, витягають шиї й пожадливо смокчуть голубу сеймову воду. А Андрій стоїть, виймає кисет із кишені, крутить цигарку. Кисет оксамитовий, чорний, з блакитною шовковою стьожкою.

— А я знаю, чия це стьожка. Це — Людина стьожка. Люда її подарувала тобі.

Андрій перестає крутити цигарку й пильно дивиться на мене.

— Таке! А то чому ж би Людина? Моя.

— Ні, Людина! Вона в Люди була. Я знаю.

— Багато ти знаєш! — і швидко ховає кисет до кишені.

— А ось і знаю! А скажи, чому ти Люду цілуєш і королівною зवेश?

У Андрія аж тютюн з палірця висипався на землю.

— Що, що?

— А он там, у саду, в альтані — пригадуєш? Що, може не казав? Вхопив Люду за плечі, підняв голову, поцілував і кажеш: — Моя ти князівно! Ще раз поцілував і знову: — Моя ти королівно ясна!

— Слухай, хлопче, брешти, та не забріхуйся.

Ласкаві очі під лискучим дашком нового кашкета стають колючі й миготять в них зловіще блискучі іскорки.

— А то не казав може? Спитаємося в Люди.

Мовчить. Ніздрі роздуваються, мов той міх у кузні.

— А ти бачив, чув?

— Бачив. Я в малині в нашому саду стояв і крізь штахети бачив.

— Брешеш ти — ось що!

Андрій раптом відвертається від мене і, широко ступаючи, іде до ріки. Хапливо роздягається, христиться, кидається в воду і, дзвінко плескаючи долонями, пливе. Вертається, сідає на коня, робить круг по воді, припливає назад.

Коні повиходили на беріг, стоять. Блищать на сонці, мов ляком облиті.

Андрій одягається, надіває кашкета на голову й махає рукою на коней:

— Н-но!

Голос сердитий. На мене ані зиркне.

Але ось зупиняється.

— Щоб ти нікому про це не казав, чуєш? Щось подарую тобі. А почую, що розбрехуєш — спіймаю й у річці втоплю. Пам'ятай!

Мовчу. А він повертається, великий, здоровенний, і, тяжко ступаючи, простує за кіньми.

Що ж він подарує мені? Ось якби ті гудзики скляні, що на камізельці в нього! Зелені-зелені, мов жуки блищать... Але чого він каже, що я брешу? Не брешу — їй-богу, ні! Я бачив...

І пригадується мені — не те тільки я бачив. А хіба у возовні не садовив Люду собі на коліна й не цілував її? А у березняку на мо-

гилках? А ось там, в осокорах?

Брешеш, каже... Який!

За рікою — свист. То малий Левко свині пасе, побачив мене, знаки подає.

Ех, переплисти б човном на той бік до Левка! Умовитися б, як уночі на нічліги на вигін із хлопцями втекти!

Але не важуся: ану ж побачить дідусь із вікна — лиха не обберешся.

Стрімголов, заломивши голову, як загнuzданий кінь, лечу до дідунового садка. Треба б клею з вишень наколупати, перед обідом попоїсти. На город побігти — маку наломати, подивитися, чи не п'ють соняшників горобці, нарвати дудок із гарбузиння. Бугаєм гудуть ті дудки — слухати любо. Звідти до повітки — через голову на свіжому сніні поперевертатися. Звідти до клуні — по кроквах аж під самісеньку соху по теплі гороб'ячі яйця полізти...

Густий-густий дідунів сад, аж темно під деревами. Під віттям темно-зелені сугіні, між деревами на траві соняшні плями кричать, а вгорі — біло від хмар і ніжна прозора блакить голубіє. Гарно.

Десь ракша у вишнях кричить — нагнати б її!

Задерши голову догори, підкрадаюся і враз шпарко вириваю босу ногу з трави: кропива.

— У-у, чортове зілля! І навіщо її Бог створив! Ну, чекай же!

Вихорем влітаю в дім. У хаті — нікого. Мухи на соняшному вікні гриються, пустують,

дзвенять у повітрі скляними крильцями.

Приставляю ослін, здіймаю з кілка над дідушевим ліжком стару заржавілу запорозьку шаблю — дід мого діда нею ще воював — виймаю з піхви і, махаючи нею в повітрі, біжу в сад.

— Ну, тримайся!

Безсило схиляє кропива свої волохаті головки на підкошених стеблинах і падає мені покiрно під ноги.

— Так її, так! Рубай, трощи, січи, криши бісового ворога! Не шкодує!

Озираюся.

Старий генерал у своєму саду в кущах стоїть, крізь штахети на мою роботу дивиться. Сивий, високий, стрункий, бадьорий — у куртці з блискучими гудзиками.

— Рубай її, погань! Січи, хлопче!

Вузенські щілки ласкавих очей пирскають сміхом.

— А дідушеві побіжи-скажи, щоб по обіді у кончину*) приходив грати. Чекатиму, скажеш.

Дідусь із генералом сидять у білому домі, в прохолоді зелених сутінків у кончину грають, а я з повною пазухою грушок стою за вербами коло Сейму, жду — не діждуся, коли вже Мотря з Домахою нарешті наговоряться, воду додому понесуть. Мигцем тоді на човен і гайда на той бік.

— ...Одно, сестро, знають — усе по малинах

*) Старовинна українська гра в карти.

та по куцах потай від єнерала ховаються... Ой, парубче, парубче, не рівню собі облубував! З ким-ким, а не з паннами знайся. Ой, лишень, дивися, щоб якого лиха з тих любощів не скоїлося!..

— А я ще й те, голубко, скажу: вона батькові вухом не веде... Все реготи, та теревені, та пустоці, та ка-знає що. Дограється... Ой, дограється — правду, голубко, говорю! На старість єнерала у славу введе. Покиль що — воно нічого, а якщо до чого дійде — тоді, голубко, що? Не випадає так панні за парубком уганяти...

— Еге-ж, еге-ж... Кажуть би то, ніби...

Ну, і чортові ж цокотухи! Та доки ж ви, доки до лиха отут стоятимете, язики від костриці вичесувати будете!

Прохогом із-за верб.

— Мотре, там Панас тебе по всіх усядах шукає — корова роги зломила!..

— Ой, лишенько! Ой, світе ж мій ясний!

Підхоплюють молодички на гнучкі коромисла тяжкі дубові відра і, дрібно перебираючи ногами, поспішають швиденько додому.

Хе-ге, позбувся... Ну, Левку, гостя жди!

Ех, і спокушає ж мене Левко тими нічлігами! Ти, каже, тільки трохи тютюну в дідуня укрядь, а там уже все гаразд буде. Вогнище розкладемо за рікою, картоплю пектимемо, про страшне хлопці розповідатимуть...

Кортить хоч раз на тих нічлігах побувати!

— То ти ж дивися — тютюну не забудь! Та

трохи там сірників, чуєш? А як свисну — нишечком через вікно та просто куцями попри генералів сад до ріки... З Терешком на березі ждатиму... Чув?

Поспішаю. Покіль у кончину в білому домі грають — треба тютюну накрасти, сірників припасти, трохи цукру в кишені хлопцям набрати, груш, яблук, слив натрусити. А ввечері — Мокрина тільки б не підгледіла!

А ось уже й вечір. Уже й поночіти стало. Загули жуки, кажани задріботили чорними крильцями. Тиха ніч на землю лягла.

Спить сп'янілий від денної спеки старий чорний сад. Високі тополі, мов ченці на молитві, стоять, не ворухнуться. М'якою ходою нечутно помежи деревами місяшне світло ходить.

Чути — дідусь лямпу гасить, крекче, на бік повертається. Тихо. Лише трав'яні коники безупинно за вікнами стрекочуть та м'яко цокає на стіні за дверима старий-прастарезний дзиґар.

Виставляю голову з вікна. Слухаю.

Деруть деркачі за рікою. Краплі з дерев крапають. Нічний птах чорною тінню перелетів над генераловим садом.

Страшно.

А де ж Левко? Чому не свище? Обдурив?

Світлячки з трави вовчим оком світять. Далеко за Сеймом десь торохкотить на селі дзвінке калатайло.

Раптом щось шелестить у кущах. Відьма?

Простягаю швиденько руку — вікно причинити, коли змовницьким шепотом щось раптом із кущів:

— Чом не вилазиш? Агов! Швидше! Терешко там коло човна жде.

О, бач, де він! А казав — свисну.

Лізу.

Прокрадаємося кущами попри генералів сад. Шурхають кущі, тріщать бур'яни під ногами. Тихий Сейм сріблом блищить, у скляній воді ясний місяць купає.

Враз щось шумно, мов сполохнута перепілка, пурхає в кущах за штахетами і дрібно лопотить ногами по лопухах.

Завмираємо.

— Русалка! — шепоче Левко, і я чую, як серце гупає мені в грудях і жах холодним слимаком лізе по обличчю.

Виряченими очима дивлюся в генералів сад і бачу, як біла русалка, перепурхуючи через кущі, швидко біжить у глибінь саду. Миготить на місяці біла русальчина сорочка, в'ються гадюками золоті коси, блищать босі маленькі ніжки...

Але чому не до ріки біжить русалка, а біжить угору, до білого дому, що, мов заворожений, спить у срібному місяшному сяйві?

Тихо. Стоїмо. Поворухнутися не сміємо.

І ось бачимо, як виходить щось темне з чорних кущів, озирається, прислухується і простує садом до Сейму. Підходить до ріки, дивиться, як сліпучими цятками розсипався мі-

сяць у водах, і тихо, безшумно прямує берегом до сонних осокорів.

І раптом журно рветься з молодих грудей в оксамитову тишу ночі:

Ой, у полі три доріжки різно,
Ходив козак до дівчини пізно...

Андрій! Андрій! Генералів конюх Андрій!

А пісня стелеться в прозорій 'місячній тиші. І слухає її принишкло тихий Сейм, і сонний білий дім на горбі, і чорні тополі, і росяний вигін за рікою...

А на ранок — немов і не було нічого, немов чарівний сон приснився вночі. Сліпуче сонце на небі, зникло срібло з блискучих сеймових вод, тріпочеться листя на тополях, щасливим сміхом бреньять пташині голоси в зеленій гущавині саду. Люда в білій сукні пурхає по доріжках, виспіває безжурних пісень. Старий генерал сидить з газетою в руках на веранді білого дому. Ходить Андрій коло возовні, миє блискучі жовті колеса генералової брики. І все видається казкою — і сама ніч, і срібний місяць, і білі русалки, і дзвінке калатайло... І не йметься віри, що хтось таємничий живе в чистих водах старого тихого Сейму.

Лише на мокрому пісочку попід вербами — свіжі сліди маленьких, як у Люди, русальчих босих ніжок...

* * *

Дні за днями, мов ключ осінніх журавлів, і ось враз — гучні Людині іменини.

Пригадую.

Гомін у старому саду, молодий сміх, шепоти по темних альтанах. А в білому домі — світлом вікна горять, гримить фортеп'ян, шурхають пари по блискучій підлозі. Дзвін посуду на освітленій японськими ліхтариками веранді, дзеленькіт келихів, громові вибухи тостів.

На березі за перелазом — також кипить. Пищить скрипка, гуде жуком бубон — ходить хвилями танок у густій юрбі дівочих керсеток і білих парубоцьких сорочок.

— Бу-бу-бу-бу...

— Ті-лі-лі-лі...

І викрики веселого сміху.

Ллється безжурність у тиші літньої ночі. Високі тополі в чорних ризах стоять, прислуховуються. Моргають зірки в прозорих висотах. Чорна ніч лежить на землі, ворочас темними пукатими очима — заснути не може.

Тільки там, на подвір'ї перед генераловою возовнею, де повно фастонів і розпряжені коні міцними зубами задумливо хрумають лугове сіно, незвично-тихо, глухо. Нікого. Усі конюхи на березі, де — тілікання скрипки і пишате гудіння гомінкого бубона.

Один тільки Андрій — бідний Андрій! — самотньо сидить упоперек брики і, напружено

сціпивши зуби, дивиться тоскно в сад.

Прислухаюся до далекого бренькоту фортеп'яну, до задумливого хрумання лугового сіна на міцних кінських зубах і підіймаю голову вгору. Небо тихе, задумливе. Тисячами дірочок світиться його велике чорне покривало.

— Андрію, чом на беріг не йдеш, не танцюєш?

— Іди, іди, сину... Я прийду ще... Зуб мені болить... Іди!

Бідний Андрій — зуб у нього!

І я біг у сад, за сад, до гомінкого бубона.

А Люда! Мов той метелик, пурхає з дому в сад, із саду до возовні, від возовні до Сейму, де регіт скрипки і гомін бубона. Хапає Гната Бондаренка і, повихуючи боками, пливе з ним у гущу дівчат. А звідти знову в сад, а з саду знову до возовні — і пропаде.

— Людо, Людо! — гукають за нею. — Де Люда? Не бачили?

Нема Люди, пропала.

Біжу до возовні — знаю, де Люда. Там де з прозорих глибин тисячами дірочок світиться темне покривало ночі й де задумливо хрумає на міцних зубах запашне лугове сіно.

— Людо, Людо! Кличуть тебе!

Швидко виривається з цупких Андрієвих рук.

— Що? Кличуть, кажеш? Зараз прийду. Біжи — скажи, що зараз. Тільки не кажи нікому, де я. Чуєш?

І повертається до Андрія:

— Годі, Андрійку!.. Годі!.. Що то тобі до голови не знати що прийшло?

Знову до мене:

— Ну, біжимо із тобою! Наввипередки.

І знову пурхає в саду, і знову плаває на березі у безжурному танці.

А незабаром знову:

— Людо! Людо!... Де Люда поділася?

Але не було вже Люди ніде — ні в саду, ні на березі, ні коло возовні. Пропала Люда.

Вже гості роз'їжджатися почали, вже нічні півні вдруге проспівали, а Люди не було.

Вернувся дідусь від генерала додому, поклався до ліжка й я. А Люди не було.

А ранком, коли було повно сонця в хаті й безжурним цвіріньканням гомонів сад, вбігла Домаха і швидко, сорокою до Мокрини:

— Ой, що там діється, сестро — страсті Господні! Андрія з панною накрыли вночі, прибіг генерал і застрілив його на місці. А панна збожеволіла й кинулася до Сейму. Старий генерал теж збожеволів. Понаїздило поліції повно. Таке там, голубко, діється!

І стрілою з хати.

Ну, ще зроду, здається, не носили мене так прудко ноги, як тоді! Просто з постелі — до возовні.

Повен двір людей. Там, де ще недавно стояли фаєтони й де хрумали сіно коні, — всім розпоряджають якісь пани з міста в синіх од-

ностроях із блискучими срібними гудзиками. А у возовні, увесь накритий полотном, лежав непорушно на возі труп. То — Андрій.

Біжу до Сейму. Там також повно людей. Коло самої води бачу старого генерала. Сорочка на грудях розхрістана, волосся стовбуром на голові. Нахилився над рікою, показує пальцем у воду і, хитро підморгуючи очима:

— Хі-хі-хі... Русалка!... Хі-хі-хі-хі...

І повертається до людей.

Дівчата всі врозтіч. Пробігли в мене мурашки по тілі — і я також слідом за ними за штахети.

А генерал:

— Хі-хі-хі-хі... Русалка!... Хі-хі-хі-хі...

І дикими очима навколо.

* * *

Коли похмурій сутіні осіннього дня хлюпотить дощ над землею, без громовиць і без огню в хмарах, як уліті, подібний тоді Сейм до величезної щітки, що простягає довжелезну щетину до самого неба. Сизий тоді він і непривітний, і мокрі верби вдовиними сльозами м'ються, плачучи за днями золотими. Холодний вітер гуляє в кошлатому вітті саду, з гупанням трусить на мокру землю стиглі антонівки й пізні сливки і б'є у шиби мокротною сльозою. Гнуться горді тополі й тоскним шелестінням осокорів повна земля навколо.

І хоч хитають головками мокрі айстри в саду й пишні жеоржини в квітниках чекають безнадійно на ліпші, щасливіші дні — сумний похорон відспівує душа по radoшах літа. І сном, далеким сном видаються соняшні полудні, коли поважний черногуз клеkotів на верщечку старого ясеня, коли біла чайка кигикала в зеленому болотці, з купини на купину перелітаючи, коли стрілою різали чисте повітря над синім дзеркалом Сейму веселі ластівки...

Пригадую — довго просиджував я осінніми днями на теплій лежанці і з страхом дивився крізь мокрі шиби вікон на сиву щетину Сейму.

Слухаючи, як гупали яблука в саду, я думав про пишнокосу Люду, про чорнобривого Андрія, про сивого старого генерала.

Чому, завіщо застрілив генерал Андрія? Що він кому лихого заподіяв?

А Люда, Люда!.. І забажалося ж їй русалкою, білою королівною на дні Сейму жити! Холодно, тоскно у сивих похмурих водах, а що ж буде взимі, коли скує мороз Сеймові води міцною кригою?.. Бр-р...

З вікна крізь штахети видно за деревами сумний осиротілий генералів дім. З того часу, як утопилася Люда й помер у божевільному домі в місті старий генерал — стоїть він замкнений, сумний, із зачиненими віконницями. Засипав вітер веранду сухим пожовклим листям, і страшно перейти попри нього: казали, що чорні духи вночі никають по генералових

ДІД ЯКІВ

покоях, а молодиці навіть чули, як кричали вони на даху котячими голосами.

Не грав уже мій дідусь у кончину — не було з ким грати. Тихо сидів із спущеними на кінчик носа окулярами й читав щось цілими днями у величезній грубій книзі.

А Домаха з Мокриною те тільки й знали, що шепотілися. Я знав, про що вони шепотілися, й мене обіймав жах.

А за вікнами було сумно і гуляв тужний вітер у кошлатих вітах саду. І хоч хитали айстри мокрими головками за вікном і пишні жеоржини чекали в квітниках на ліпші, щасливіші дні — тужний похорон відспівала душа по коротких радощах життя людського. Дивного, мені незрозумілого, таємничого людського життя.

Як тепер, бачу його перед собою. Сивий, кремезний, похмурий, мов старий порохнявий пень, із сивою кудлатою бородою, з нашорошеними, поруділими від люльки вусами, з гострим поглядом вилинялих старечих очей, що страшно зиркають з-під важких, насуплених брів. Чорна, закурена люлька в роті, що завжди шкварчить, сопе і точить тоненькі звійки диму мішаного запаху міцного бакуну й ароматного вишневого листа. Широкі, підперезані тонким очкуром, вибійчані штани з довгою матнею і важкими пазухами, що висять іззаду на холявах. У старій, поруділій від дощів і сонця смушковій шапці, що її завжди носить на голові — і взимі, і вліті. Як тепер, чую човгання його важких шкапових чобіт, рудих, як іржа, і старих, як сам він, і тяжке крехтіння, що вже здалека давало знати, що йде дід Яків і завжди нагадувало мені скрип старої сухої осики в пасіці за садом.

Дід Яків... Якою загадковістю віяло завжди на мене від цієї похмурої, насупленої, таємничої постаті!

Я був тоді маленьким хлоп'ям, жив на хуторі у свого діда і ввесь день, зраня до вечора, бігав на своїх прудких ногах по великій просторій садибі, поспіваючи всюди, де було треба й не треба. І серед широкого привілля, повного радощів сонця, безмежної блакиті неба, зелених килимів левад, піль, пастівників і сіножатей, широкого шуму лісів із таємничим гомоном густого верховіття і дивною симфонією дзвінких пташиних співів — серед цього безкрайого моря яскравих барв і чистих тонів у моїй дитячій уяві завжди виростала, як з'ява чарівного маґа, повна таємничої загадковости, казкова постать старого діда Якова.

Дід Яків — як тепер, бачу його перед своїми очима.

Ось важкою ходою, з сопінням і крехтінням, без свитки, розхрістаний на грудях, підходить він до мене.

Через одно плече висить у нього на мотузці плетена з лика козубенька, через друге — стара почорніла торба.

— Діду Якове, куди йдете? — питаю, стоячи за розлогим кущем порічок, на якому рясними низками, як пишне намисто, червоніють криваві, доповна налиті кульки стиглих ягід.

Я завжди розмовляю з дідом Яковом, стоячи за деревом або за кущем. Боюся: а що, як спіймає старий за руку й поведе (як одного разу вже, регочучись іржавим сміхом, нама-

гався зробити) в густі, страшні, нікому, окрім його одного, невідомі нетрі темних пуц і топких багнищ!

— Куди не йшов би, а вже йду, — загадково відповідає дід Яків сухим, хриплим, як сопіння його закуреної люльки, голосом.

Я пильно стежу за кожним дідовим рухом і з цікавістю оглядаю всю його постать.

— Ходім зо мною, га? — каже він і зупиняється.

З недовір'ям дивлюсь йому в очі.

— Еге, не можна.

— А то ж чому? Ходім!

— Ні, не піду... Боюся...

Я боюся лісу, боюся його шуму, боюся загадкової тиші багнищ із тихим шелестінням осоки, рогази й очеретів, боюся лісовиків, болотяників, водянників, русалок — го-го, яких тільки страхіть нема по тих лісах та водах! Але ж я не признаюся до цього дідові, — мушу щось вигадати.

— Бабуся не пустить, — кажу.

— Оттакої!.. А що тобі бабуся?.. Такий здоровий козарлюга і — на тобі: бабуся!.. Та бабуся й знати не будуть... Ходім!

— А куди? — нерішуче питаю.

Дід Яків смокче люльку і таємниче дивиться в глибінть темної пуці, що починається раз за садом.

— Підемо в ліс, на багна... Гарно там... Водяний бугай гуде... Деркач дере, кричать перепелиці... Ходім... Зозуля там кує... Розкаже то-

бі, скільки літ маєш жити... Жаби кумкають... В'юни шамотять... Трава там пахне... Ходім...

І, пакаючи люльку, дивиться допитливо на мене.

— А ті бугаї не кусають? — питаю і мене бере жак: вони так страшно гудуть, ті бугаї, аж звідси чути.

— Чого ж би вони кусали? — всміхається дід Яків. — Ні, вони не кусають.

— „Говори! — думаю собі. — Тобі добре так казати. Ти старий, люльку смокчеш — тобі ніхто нічого... А я...“

— А ви не боїтеся, діду, лісовика?

— Лісовика? Чого ж би я його боявся?.. Він добрий, лісовик...

— Добрий? А чого ж усі його жахаються?

Дід Яків плює набік (чудно плює він: цік!) і вдумливо говорить:

— Того жахаються, що ніхто не знає, який він. А він добрий... От що!

— А ви бачили його?

— Кого?

— Лісовика.

— Ще б пак не бачив!..

— І він вам нічого?

— Ет, питаєш таке! Кажу ж тобі, що він добрий.

Спокій, з яким говорить дід Яків, передається мені, і я питаю його далі:

— І водяник теж добрий?

— І водяник добрий. Нікому нічого. Сидить собі у воді, в мулі, вкриється ряскою і те тіль-

ки знає, що бульбушки пускає. Душно йому...

— А що він їсть?

— Їсть водяні павуки, п'явки, в'юни... Він в очереті любить сидіти.

— І водяника не боїтеся?

— Ще чого! Чого б його боятися?.. Ну, ходім!

Цікаво все те, про що оповідає дід. І зозуля, і деркачі, і перепелиці... Але боязко... Де ж пак: — бугай, павуки, п'явки... А лісовик? А водяник?...

— Коли ж не можна, — кажу, — бабуся не пустить.

— Ну, як знаєш.

І дід Яків повертається.

— А може пішов би? Га? — питає ще раз.

— Ні, не можна.

— Не можна, то й не можна... Я сам піду, — каже і, гукаючи чобітьми, відходить.

Широкий, присадкуватий, зігнутий, з сивою кудлатою бородою — він нагадує мені старого лахматого ведмеда, що в книжці в мене намальований.

Довго із заздрістю дивлюся йому вслід і думаю:

— „Усе він знає... Все чисто знає... І де який птах водиться, і які кубла звиває, і які яйця несе, і скільки тих яєць буває, і як усякий звір зветься, і яка риба у воді буває, і які ягоди у лісі ростуть, і які горіхи, і де яка трава росте. І про водяника, і про лісовика,

і про русалку... І не боїться нічого... Ось він який, дід Яків!"

— Діду Якове, а сопілку принесете мені? — кричу йому навздогін.

Дід зупиняється, довго довбається протичкою в люльці і, повернувшись до мене, питає:

— Сопілку хочеш?

— Принесіть сопілку, а я в дідуня тютюну для вас попрошу.

— Ну-ну! — погоджується дід Яків і, човгаючи ногами, прямує вузькою протоптаною стежечкою до лісу.

Стою серед саду, чую, як гудуть у гарячому повітрі бджоли, дивлюся у високу небесну голуби́нь, де м'яко пливуть тихі, білі, легенькі, як пір'ячко хмарки, і мене невдержно тягне за дідом Яковом кудись туди, в моторошну тишу багон, у шепоти очеретів, у гущавину похмурої діброви, де все таке загадкове, мрійне, де живе тиха чарівна казка.

Десь далеко в лісі глухо калатають клокічки на коровах і тужно гуде пастухів ріжок. Десь далеко воркує горлиця.

Побігти б туди. Подивитися, як пасеться товар на зеленій галяві, побачити, яка вона, та горлиця, зблизька. Але ж боязко — там така чутлива луна в лісі, там лісовик...

І, замість темного лісу, біжу на леваду, де лісовиків нема, де повно сонця і небесної блакити.

Треба якось прогаяти час, покіль повернеться з лісу дід Яків. Там під заваленим дере-

вом іще вчора розгорнув я палицею в землі кубло мохнатих чмелів. Цікаво подивитися, що вони роблять тепер. Потім треба покидати грудками землі в копанку серед старих верб, де в зеленій воді плаває багато хвостатих ополоників; звідси податися в кінець саду й подивитися, як на вкритому ряскою тиховодому ставі з чистим плесом посередині, позадиравши догори хвости, шукають чогось каченята у воді; звідти побігти на косовисько, де дзвенять і шурхають блискучими гадюками у високій траві гострі коси; потім побігти в сад і перевернути догори ногами кадуб із водою, якої для чогось налито туди; треба зазирнути до пасіки, поштурхати тичкою в очко у вулику і, не озираючись, чим-дуж тікати; треба пошпурляти камінцями в опудало на горі, треба похлискати тонкою лозиною дівчат по голих ногах, що полочуть білізну на кладці — го-го, роботи хоч одбавляй!

Час біжить непомітно. Зовсім не счуєшся, як уже прудконога Мокрина, розхитуючи круглими боками, біжить до тебе високою травою — нікуди не сховаєшся від неї! — і ще зда-лека кричить:

— Грицю, обідати!.. Дідусь із бабунею давно ждуть, сердяться...

Ох, і не люблю ж я цих настирливих дівчат! Що б не почав робити, за яку б справу не взявся, в найважливіший момент підвернеться котрась тобі під руку й уже ніяк не відчепиш-

ся від неї: то обідати, то чай пити, то інша якась дурниця...

А дома ще й наговорить дідунові:

— Аж на Хемичівській сажалці знайшла!.. Грудками в жаб шпурляв...

— І куди тільки тебе повітря не носить! — сердився дідусь... — Кілько разів говорено тобі, щоб до сажалок близько не підходив?.. Чекай-но, чекай!.. Там отакі-о зелені ропухи є... Тільки покажеш іще раз туди свого носа, так от і вхоплять!..

По обіді роботи ще безліч. Треба піти до колодязя і, перегнувшись через вогку цебрину, поплювати туди; потім побігти до стайні й послухати, як коні, махаючи хвостами, хрумляють сіно; потім зазирнути до возовні й подивитися, як, хльоскаючи засмальцованими картами, грають хлопці у хвильки; звідти побігти на край левади, до тихих вільх і, наставивши над очима руку від сонця, глянути на дорогу в кудлатих вербах, що біжить кудись далеко-далеко й никне в зелених житах, там, де визирає з синяви маленька біла церковця. Вбік від тої церковці, саме на середині між сизою стіною старого бору і тим місцем, над яким кружляє яструб у небі, в неясній лілієвій далечині, де сходиться небо з землею, біліє на сонці блискуча смуга пісків. Там, як казав мені дід Яків, тече широка повноводна ріка Десна. Люблю цілими годинами простоювати під вільхами й дивитися в цю туманну безвість із чистими, білими, мов сніг, пісками, таку для

мене недосягну, таку мрійну й загадкову. Вона завжди вабить мене до себе й викликає в моїй дитячій душі нестримне почуття туги за чимось гарним, високим, далеким і недосяжним.

Час біжить. Уже сонце схилилося на захід, уже спала денна спека й стомлено чиргикають горобці на вербах, уже дерева відкидають довгу тінь від себе і десь далеко, на сухій дорозі в полі, затарахкотіли вози, що повертаються додому, а діда Якова все нема.

— Чи не вхопив його лісовик часом? Добрий він — добрий, а того й дивись, як би не вхопив. Не подивиться на те, що дід Яків старий і що в нього люлька в роті. Вхопить і край...

Але ось і дід Яків. Здалека вже чути, як човгають його старі шкапові чоботи й крехтять старечі груди. Таємниче виходить із-за кущів і прямує до саду.

— Діду, гоп-гоп!..

Прудко, скільки стає сили в молодих ногах, лечу йому назустріч. Тепер уже я не боюся підійти до діда зблизька: добре, знаю, що він стомився й до лісу більш не піде.

— Сопілку принесли?

— Приніс, сину, приніс. І сопілку, і ще щось приніс... На!

І простягає мені кілька м'яких, оксамитово-ніжних очеретяних колачків. Потім лізе за пазуху і з-поза розхрістаної на волосатих грудях сорочки виймає пару сопілок. Пахнуть вони якимсь особливим, ніжно-тонким запахом

свіжої молодої кори й залишають у роті гіркавий присмак, коли на них граєш...

Від діда Якова віє прохолодою лісових гушавин, вогким запахом багон, тишею зелених зарослів.

— А я ще щось маю, — каже дід Яків і лізе знову в пазуху.

Очима, повними зацікавлення, стежу за його рукою і враз відскакую на кілька кроків назад: дід Яків виймає вужа. Живого, чорного вужа, що вигинається в його руках слизьким, довгим, круглим, як патик, тілом і сичить, як гусак.

— Чого злякався, не бійся!.. Він нічого лихого не вдіє...

З острахом уступаюся ще більше назад і бачу здалека, як дід Яків пускає вужа в траву.

— Натє дрючка, діду, забийте його! — кричу.

— Нащо ж його забивати? — спокійно відказує дід Яків. — Нехай собі живе. На те його й створено, щоб жив. Це ж тільки твій дядько Василь вибиває боже створіння. Візьме ту гемонську рушницю і пішов дичину нищити, немов би не має чого їсти. Цілі сакви тої пташини набиває. А нащо, спитати б? Га? А я тобі ще щось приніс, дивись!

І дід виймає з-за пазухи якусь пташину. Сіреньку, з жовтим довгим дзюбиком.

— Якось я тобі торішнє кубельце приніс — пригадуєш? Таке, на довгій галузці причеплене, як рукавичка. Оце ця пташина, щоб ти

знав, такі кобельця робить. На, подивись!

Я підхожу, беру з дідових рук пташку й оглядаю її.

— Не души тільки так..., Ач яка! Носочок жовтенький, сама маленька така, а диви-но, які кубла робить! Над самісенською водою у верболозах гніздечко в'є, ніяк не вступишся до нього. Лежать у ньому малі пташенята й гойдаються на галузці... Ну, пусти вже її, хай летить. У неї діточки малі там залишилися, чекають.

Я дивлюся на пташку й мені шкода пустити її — така маленька, з жовтим дзюбиком.

— Пусти, пусти! Нехай собі летить... Коли захочеш, якого завгодно птаха принесу тобі... Пусти!

Я розтулюю пальці, і пташка, скрикнувши, пурхає, летить якимось косо вбік і зникає в густій траві.

— А чому вона робить гніздечка над водою? — питаю.

— Тому, щоб не напав на неї якийсь звір або людина. Хитра вона.

— Щоб не з'їв її? — допитуюся.

— Щоб пташат не видрав.

— А кицька теж не дістане її?

— І кицька не дістане.

— А чому кицька миші їсть?

Дід Яків всміхається.

— На те вона й кицька, щоб миші їла.

Усе він знає, дід Яків. Що не поспитай, на все відкаже.

Але хіба це все, що приніс із лісу дід Яків! У нього й губ різних повна юзубенька, і зелене зілля від болю голови, і кусень сучковатої старої груші на палицю дідуневі, і лісові ягоди в кошелі, і торба чорних в'юнів, що шамотять, мов гади.

— Ну, грай собі на здоров'я на дудці, а мені тютюну не забудь принести, — каже дід Яків і човгає ногами до своєї хижки.

Цікава ця хижка в діда Якова. Маленька, тиха, стоїть собі в затінку двох височезних осокорів і таємниче позирає в сад двома маленькими віконцями. Зайти до діда в хижку нікому не вільно. Не любить дід Яків, коли до нього хтось приходить. Страх, як не любить! Бурчить і лається. А жінкам — то тим просто наказано заходити до нього в хату.

Коли котрась із дівчат приносить йому їсти з кухні, то стане під вікном, постукає і гукне: „Діду Якове, їсти принесла“. Поставить близнята на призьбі й мерщій іде собі геть.

Коли дід Яків у хаті, вийде, з'їсть і поставить на призьбу горнятка. Коли нема вдома, стоять ті горнятка аж доти, доки не прийде дід. Часто трапляється, що Жук, Сірко або Бровка, гуляючи в саду, нанюхає горнята, поскидає покришки й поїсть дідову страву. Але дід Яків ніколи за те не гнівається.

— Із'їв мій обід? — говорить він до Жука, що, ласкаво помахуючи кудлатим хвостом, пильно дивиться дідові в очі. — Ач який! Ну-ну, гаразд... Я вже ягід наївся.

Двері в дідову хату завжди відчинені. Але ніхто не посміє туди зайти — бояться. Хіба один мій дідусь, коли захоче поговорити з дідом Яковом про погоду, про врожай, про те, чому пшениця цього року стекла, або чому бджола не хоче роїтися...

А цікаво в дідовій хаті. Заходиш (я крадькома, коли не було діда вдома, таки заглядав туди) і серед густих зелених сутінок, мрійних і фантастичних, бачиш якісь пеньки, колоди, корчаги, сучки, дивовижну кору дерев, сухе лико, губки, рогозу, клоччя, коріння, якісь обрубки дерева, якісь гладушки з бо-знає чим — чого-чого тільки не було в дідовій хаті! Пахне там старим порохом і давньою вогкістю, табакою і якимсь чудним запахом сухого коріння та болотяного зілля, що виглядало з-за сво-лока. Цим зіллям і корінням дід Яків лікує всіх людей на хуторі, лікує мою бабуню, як болить їй голова, лікує всю худобу, яка тільки є в дідуневому господарстві, лікується і сам.

Дід Яків взагалі людина необмеженого знання і досвіду. Хто може сказати в цілому хуторі, що завтра буде: погода, чи негода? Ніхто, як дід Яків.

— Не можна косити завтра, дощ буде. Горобці в пилу купаються і бджола дуже гуде.

Або:

— Година завтра буде: в'юни кидаються в канаві.

Він і про врожай вам скаже.

— Буде врожай. Великий буде врожай. Хру-

щів на весні велика сила була.

І все він знає. І на всі руки майстер.

— Золоті в нього руки! — говорить про діда Якова мій дідусь. — Та ось біда — старий уже став, нездужає сокири в руки взяти. А колись було — чого тільки не робив дід Яків! І тесля був, і столяр, і швець, і римар — чого-чого тільки не вмів робити старий дід Яків. Вітряка мені поставив, возів понаробляв стільки, що на десять літ вистане їздити, колеса гнув, робив голоблі, шлеї, хомути, столи, шафи... Всі меблі в хаті, всі вулики на пасіці — все його робота. А ложки, відра, ковганки, корці, миски, ночви, діжі, лопати!... О, золоті в нього руки були!..

Якось, пригадую, зіпсувався і став старий дідунів дзиґар. Кукав-кукав на стіні в ідальні і став. Прийшов дід Яків, подивився, покопирсав шилом у середині, посопів і пішов. А за кілька днів приніс новий годинник, увесь із дерева зробив. Вподобався годинник той моєму татові, коли приїхав був у гостину до дідуня, забрав його з собою. Довго висів він у нас, покіль не зламалися якісь зубці в колесах, а тоді віддав його татко до музею разом із двома корцями, різьбленими тонким орнаментом. Перед тими корцями підчас оглядин музею довго простоюють тепер артисти-малюрі й перемальовують із них орнаменти в свої альбоми...

До діда Якова частенько прилітав звідкись старий чорний крук. Прилетить було, сяде ко-

ло хати, роззявить рота й кричить:

— Кра-кра-кра!..

Бере його дід Яків на руки, голубить, пестить, пригортає до грудей, годує хлібом, ніжно розмовляє.

А коли нема вдома, крук летить на хату, сідає на димарі й чекає. Чекає довго, покіль не прийде дід Яків.

Старий цей крук. Такий же старий, як і сам дід Яків. Старий і сердитий. Якось хотів я був його погладити по голові. Роззявив крук дзьоба й був би вхопив мене за палець, коли б не дід Яків. Нікого не підпускає до себе старий крук, окрім діда Якова.

Одного разу я чув, як дід Яків, пестячи старого крука, говорив:

— Так, так — старі вже, зовсім старі ми з тобою стали, круче!

— А скільки йому літ, діду? — спитав я.

— Скільки? Або я знаю, скільки! Певне стільки ж, як і мені.

— А вам скільки?

На це питання ані сам він, ані хто інший в цілому світі точної відповіді дати не може.

— Може дев'яност, а може й сто, — відказує дід Яків. — Не був на своїх хрестинах.

Уривцем підслухуючи іноді розмови мого дідуся про діда Якова, я знав, що тридцять літ тому прийшов до нього старий дід, назвав себе дідом Яковом і попросився жити за кусень хліба. Згодився на це мій дідусь, прийняв його. Збудував собі дід Яків хижку в саду й від тої

пори живе в дідуня. Знав ще я, що в діда Якова була колись своя хата й своя господа, була жінка, були й діти, але куди все те поділося, про те ніхто в цілому хуторі сказати не міг.

Якось одного дня, коли дідусь, бабуня і я сиділи при сніданку, прийшла Мокрина й повідомила, що до діда Якова прийшов син.

— Іще що вигадай! — обізвався дідусь. — Який там син до лиха?

— А ніхто ж, як він. Кличе діда татом і молить-благає перейти до нього жити.

— Звідки ж він узявся? — здивувався дідусь.

— Або я знаю звідки? Такий поважний, статечний... Сам уже на діда виглядає.

Швидко зірвався я з місця і чим-дуж понісся до дідової хати.

Дід Яків сидів на призьбі, коло ніг його, звернувшись бубликом, лежав Сірко, а якийсь поважний, літній уже чоловік із сивиною у вусах, у новій свиті, в білій домотканій сорочці і добрих господарських чоботях, стояв без шапки перед ним, ловив його руки й гаряче благав:

— Ходіте, тату! Годі вже вам по чужих людях, по світу хилятися!.. Богом прошу вас: ходіте, тату...

Здивовано дивився на нього дід Яків і ніяк не міг збагнути, чого від нього хоче цей чоловік, що раптом невідомо звідки об'явився тут і на підставі якихось, зовсім йому незрозумілих прав зве його не дідом Яковом, як

усі, а якимсь чудним і чужим словом: тато.

Пробув той чоловік на хуторі увесь день до вечора й ні з чим пішов собі геть. Так і не вдалося йому вблагати діда Якова залишити свою похмуру хижку в тихому затінку під двома високими гиллястими осоками.

Якось перед жнивими приїхав із міста на хутір мій дядько Василь і привіз із собою якогось високого добродія в окулярах, якого всі називали „пан-інженер“. Я знав, що мій дядько теж інженер, але що то значило — то го не розумів.

Завжди, коли бували гості в дідуня, вечірній чай пили в саду в альтані. Так було й цього разу.

Пам'ятаю, сидів я при столі, з зацікавленням розглядав окуляри „пана інженера“ і слухав, як дідусь, дядько Василь і пан інженер гаряче про щось говорили, пересипаючи розмову словами: „залізниця“, „осушка“, „стація“, „прочистка“ і ще якимись дорослими, мені зовсім незрозумілими виразами. В той час, коли відбувалася ця розмова, на доріжці саду показався дід Яків.

— Грицю, а Грицю! А йди-но сюди, побачиш щось! — ставши оподалик, закликав мене дід.

— А-а, дід Яків! — гукнув з альтани дядько Василь. — Доброго здоров'я, діду! Живі ще, здорові?.. А що там маєте таке цікаве?

— А вже щось маю, — таємниче відказав дід Яків. — Іди ж бо, Грицю.

Я зірвався з місця і притьмом підбіг до діда.

приладдям до них, розмістили все те в садовому шпихлірі й почали щоднини виходити на багна. Цілими днями, від раннього ранку до пізнього вечора, робили вони щось на тих багнах, а коли приходила неділя або свято, брали з собою псів і рушниці, обвішували себе саквами та ладівницями і йшли на лови. Цілий день з болота долітали до хутора вибухи стрілів, а над вечір вони верталися і приносили з собою цілі гори набитої дичини: довгоносих вівчариків, водяних курочок, лисок, куличків, чирок, крижаків, перепелиць.

Одної неділі, коли на світанні вони виходили на лови, дід Яків стояв оподалік, сердито позирав на них із-за хащів і бубонів під ніс:

— У-у, анахтеми!.. Бога нема у вас... Вистріляють усе, винівечать, винищать і з божої краси мертву пустелю зроблять... Анахтеми! Іроди кляті! Гаспидські сини, побий вас година лиха!.. Нехай вас грім божий скарає!..

І він без краю лаявся та кляв.

Ловці зібрались і пішли на болото, а дід Яків постояв іще трохи, післав їм услід кілька страшних проклонів і сердито помандрував до своєї хижі.

Того самого дня, коли над вечір я вернувся додому з левади, де, прислухуючись до далеких стрілів на болоті, пахкав на все горло і шпурляв камінцями в горобців, я застав якийсь незвичайний рух. Ловці вже були вдома і про щось жваво, гаряче і збентежено говорили. А дядько Василь бігав по ганку, схвильовано

розмахував руками і, зупиняючись перед діду-
нем, сердито кричав:

— Це вже чорт зна що таке! Це вже ні на
що не похоже!.. І навіщо ви тримаєте у себе
цього божевільного діда, хотів би я знати,
цього старого йолопа, що на старості літ уже
в голову зайшов!.. Ось вам!.. Маєте!..

Не здаючи собі справи з того, що чув, але
догадуючись, що мова йде про діда Якова, я
нашорошив вуха і нарешті поволі зрозумів усе.

А вийшло ось що. Коли техніки й інженери
були на полюванні, дід Яків узяв сокиру, пі-
шов у садовий шпихлір, де переховувалися
інженерські інструменти, і, не зважаючи на
неділю, порубав їх на дрізочки. Рубав він їх
так люто, що не зоставив цілої ані одної рур-
ки, ані одного колісцятка, ані одного скельця.

Я побіг шукати за дідом Яковом.

— Кого шукаєш? — спитав мене парубок
Охрим, побачивши, що я зазираю здалека
крізь відчинені двері до дідової хати.

— Діда Якова шукаю.

— Еге, не шукай! Нема вже діда Якова.

— Як нема? А де ж подівся?

— Його на збірню повели. Не чув хіба, якого

лиха тут накоїв? Арештували діда Якова, в остріг його посадять...

— В остріг?

Як грім з ясного неба, вразила мене ця несподівана вістка. Дід Яків і тюрма. Ці два поняття зовсім якось не в'язались в моїй голові.

Вечір пройшов неспокійно. Інженери післали кудись гонця з телеграмою, комусь щось писали, довго й голосно радилися. Я вже засипляв, коли ще чув гамір їхніх голосів.

Проснувшись ранком другого дня, я почув від Мокрини страшну новину, що сильно вразила моє дитяче серце: дід Яків уночі помер на збірні.

Вдень діда Якова привезли із збірні й поклали в його хижці.

Я боязко ходив побіля дідової хати, заглядав здалека крізь вікна до середини, але зайти туди не відважувався. А техніки й пан інженер, чекаючи на нові інструменти з міста, по які післали туди Охрима, походжали в сад, весело реготалися і нарешті, не маючи, що робити, нарадилися йти на лови. Поскликали псів, понадягали на себе ловецькі строї,

її обвішувалися саквами та рушницями і весело рушили до лісу.

В цю мить прилетів до дідової хати старий крук. Залетів до хати, вилетів і, сівши на комині, почав голосно крякати:

— Кар-р!.. Кар-р!.. Кра-а!..

— О! А це ж що ще за напасть така? — сказав дядько Василь, проходячи з мисливцями попри дідову хижу. — Прилетів сюди нову біду накликати? Ось я тобі, голубчику!..

І, швидко захопивши рушницю з плеча, наставив її проти крука, націлився і стрілив.

Широко розляглася лісом перелякана луна і розбіглася далекими відголосами по болотах, левадах і сіножатях.

— Крук змахнув крилами, підскочив і, впавши на хату, мовчки скотився по солом'яній покрівлі на землю.

Дядько Василь підійшов до нього і нахилився. І тільки було намірився піднести його з землі, як старий крук скрикнув, роззявив скривавлений дзьоб і що-сили дзьобнув його за палець.

— У-у, сатано! — закричав дядько Василь, захопив крука за крило і, широко розмахувши ним у повітрі, вдарив об рушницю.

Потім підніс угору неживого крука й показав його ловцям.

— Ач, чорний який! Як сажа. А вкусив як bestія! Аж кров пішла...

І кинув крука в кущі.

— Ну, йдемо... Шкода часу дорогого...

Ловці пішли. А я стояв, прислухувався до моторошної тиші, що стояла побіля мене, і з жахом поглядав то на німу дідову хижу, то на кущ, в якому лежав чорний, заплямлений кров'ю, неживий крук.

Діда Якова на другий день поховали в лісі біля болота. Закопали в землю, насипали над ним могилку й поставили березовий білий хрест.

Дівчата, для яких дід Яків за життя був таким пугалом, повісили на хресті величезний вінець із лісових квітів, задумливо постояли над могилою і розійшлися.

А чорного крука я витяг із кущів, поклав у дерев'яну коробку від цигар і, співаючи похоронних пісень, закопав у городі...

* * *

Багато часу втекло від тої пори. Давно вже померли мій дідусь і моя бабуня. Нема вже поміж живими й мого дядька Василя.

Там, де жив я колись серед загадкової тиші вікової пущі, давно не ступала нога моя, і тільки зрідка, переїжджаючи залізницею, я вихилився з вікна вагону і довго з сумом роздивлявся навкруги, пригадуючи собі, як дивний сон, давноминулі часи золотого дитинства.

Ніщо вже тепер не нагадує там колишньої краси тихого дідуневого хутора. Там, де було болото, стоять тепер зелені луки, посеред яких ліг довгий залізничий насип, а там, де був колись дідунів дім, стоїть покрита червоною дахівкою залізнична стація. Вдень і вночі розлягається в повітрі пронизливий свист паровиків, і довгі поїзди везуть в один і в другий бік грубі колоди вікового лісу. Пущу, що лякала колись мене своїм шумом, вирубано до пня й голий степ стоїть на тому місці. Не чути там гудіння болотяних бугаїв, нема диких качок, вівчариків, дремлюг, давно зникли й сажалки з хвостатими ополониками. Тільки горлиця іноді залетить сюди і, сівши на деревині, що де-не-де ще зосталася на місці вікової діброви, журно заворкує серед голих сумних просторів та іноді вночі серед росяної трави за дере самотній деркач. Нема вже там комишів, зачахли й очерети. І не пізнати того місця, де поховано колись старого діда Якова: хреста давно нема, стерся і горбок над його мо-

гилою. І вже ніщо, куди не кинеш оком, не нагадує тепер тиші чудової казки, що недавно ще там жила й раптом без сліду навіки зникла...

Свист паротяга та гуркіт коліс. Гуркіт коліс і свист паротяга. І голий степ навколо.

СЕСТРА ЛЮДМИЛА

Ми сиділи довкола великого вогнища на краю кручі, дивилися на обгорнену німою тишею нічну безвість на другому боці річки і слухали оповідань Грицай.

— Так, так, — сказав він. — А тепер, коли маєте охоту слухати, іще одна маленька історійка. Не буде, думаю, дуже нудна.

— Просимо, просимо! — озвались ми.

Грицай сперся ліктями об складені на купу наші наплечники, подивився на свого пса і почав.

*

Я вертався з полювання. По обох боках у мене висіли важкі сакви з дичиною, ноги ледве воліклися по траві, сонце нестерпно пекло.

Ішов я понад річкою високим крутим берегом до зеленого клину, що вже давно манячив перед моїми очима білою плямою старовинних монастирських мурів і здалека вабив зеленою прохолодою густих дерев.

Знизу, під кручею, відсвічуючи в собі чисту небесну блакить, лискучою дорогою перебігали спокійно-тихі води річки, а далі, за річкою, ніжно-зеленим килимом широко розлягалися безмежні сіножаті.

За кілька кроків поперед мене, висунувши довгий тонкий язик із рота, плентався в траві мій змучений Мікадо.

Перемагаючи втому, я дійшов нарешті до монастиря, перейшов попри білі мури до кручі і, кинувши на землю важкі сакви, розлігся на траві під старими осокорами. Легкий вітерець обвіяв мене холодком, і я вільно, як у степу, розтягнувся, відчуваючи приємне ослаблення в кожному м'язі тіла.

Навкруги було тихо. Тільки в густій траві тисячами дзвінких молоточків безжурно цокотали коники та десь у сонному повітрі над річкою розбризкували радісне щебетання ластівки.

Я лежав горілиць і з-під зеленого намету дерев дивився в блакитну безвість, де легенько пливла далека, як мрія, і ніжно-біла, мов янгольське крило, хмарка.

За високими мурами спочивала тиша, така мертва тиша, неначе зачався там вічний сон, і святим спокоєм віяло від цих старих, не знати, коли і ким збудованих твердинь, порослих на верхах густою кропивою, полином і мохом.

Лежав і мріяв. І раптом серед цієї тиші почув, як щось із шумом шубовстнуло в воду й над сонним спокоєм річки сріблом розсипалися дзвінки, такі приємні в духоті літньої спеки, звуки плескоту.

Я підняв голову і прислухався. Перевернувся на живіт, розгорнув руками кущі, просунав голову й подивився наділ, на річку. І раптом завмер.

У старій, позеленілій від часу купальні з прогнилою діравою покрівлею, крізь яку з кручі було видко все, що там діялося, купалася молода жінка. Стоячи по пояс у воді і бовтаючись в ній, вона іноді виходила на поміст, випростувалася і тоді лисніло на сонці її біле, як пароський мармур, тіло — таке ніжне і таке струнке, що я, дивлячись на нього, забув за все на світі.

Затаївши духа, лежав, дивився й почував у грудях німе тремтіння. По мені лазили мурашки, лоскотали тіло маленькими прудкими ніжками, але я не рухався. Я ввесь перетворився в зір, відчуваючи лише одно бажання, щоб це видження високої божої краси не зникало з моїх очей ніколи.

Вона викупалася, вийшла з води й почала одягатися.

Я пильно стежив за кожним її рухом. Бачив, як блиснула на сонці її сорочка, як вона взула черевики — і враз трохи не скрикнув від несподіванки: зверху вона покрила себе довгим чернечим одягом.

— Як? Це черниця?

На вірячи очам, я вдивлявся в струнку по-стать, що під скромним чернечим одінням сховала чарівну наготу, і в душі моїй виринуло невизначне чуття не то смутку, не то болючої досади.

Черниця вийшла з купальні і вузькою стежечкою попростувала вгору до монастирської брами. Я пильно слідкував за нею, поки

вона не сховалася за виступом кручі. І коли зникла, серце моє стиснулося від ніжного болю за чимось утраченим. І раптом з'явилося непереможне бажання наздогнати її, підійти й заговорити.

Я скочив на ноги, вхопив сквапливо рушницю й сакви з дичиною і швидко, щоб не спізнитися, пішов попри мури до брами. Кущі шипшини, серед яких я пробирався, дряпали мені руки й чіплялися за одіж, але я не мав часу звертати на це увагу. Я спішився підійти до брами раніш, ніж вона вийде нагору.

І я випередив її. Зазирнувши крізь браму на широке, чисто виметене монастирське подвір'я й не побачивши там нікого, сів під розлогими каштанами на лавочці коло брами лицем у той бік, звідки вона мала надійти.

За якусь хвилину вона з'явилася на краю кручі. Зупинилася, важко віддихуючись, але побачила мене, спустила очі й попрямувала до брами.

Я встав і ввічливо вклонився.

— Чи можу просити сестру дати мені чогось напитися?

Вона зупинилась, підняла свої довгі повіки і в ту ж мить спустила їх.

— Чому ж добродій не заїде до монастиря?

Я подякував і звернув їй увагу, що маю при собі рушницю й собаку.

Вона ласкаво подивилась на пса й погладила його рукою по голові.

— Тоді прошу хвилинку зачекати.

Ступила пару кроків і повернулась знову до мене.

— А може ви голодні?

— О, ні, сестро, щиро вдячний! І я, і пес мій після доброго сніданку.

Вона пішла. А я стояв і пильно дивився їй вслід.

— «І така краса ховається за грубими монастирськими мурами! Така краса!» — з сумом подумав я.

Над брамою світилася лампадка перед іконою Діви Марії. Я подивився на образ все-непорочної краси і мені видався він дуже подібним до обличчя сестри.

Але ось я побачив сестру знову. Ішла вона з тацюю в руках, на якій стояв великий глиняний кухоль і філіжанка.

— О, дуже вдячний сестрі! — зустрів я її.
— Прошу пробачити мені за турботи.

— Які ж тут турботи! — скромно відізналась вона. — Спробуйте нашого монастирського квасу!

І сестра поставила тацу на дерев'яний круглий стіл, вкопаний у землю під каштанами.

— Душно сьогодні.

Я налив квасу й одним духом випив філіжанку холодного питва.

— Чудовий квас! — похвалив я. — Задля самого цього квасу варто навідуватися сюди з міста.

— А добродій із міста? — запитала вона.

— Так, сестро, живу в місті. Ходив ось на полювання і випадково попав сюди. А прегарно тут у вас, пречудово!

Сестра подивилась на мої сакви, з яких визирали головки забитих птахів, і темні очі її вкрилися виразом смутку.

— Даруйте мені, — сказала вона обережно, — але я хотіла б знати, що властиво дають мисливцеві лови: розвагу чи задоволення, що викликається вимогами якоїсь особливої пристрасти?

— Як би це пояснити сестрі?.. — відповів я. — І те, і друге. Скоріше задоволення... Не трофеї тут відіграють роль, ні. А задоволене чуття людської перемоги над хитрощами природи, що їх вона вкладає в інстинкт самозбереження цих маленьких істот.

Сестра вислухала й сумно похитала головою.

— Виходить, що та забава, яка не викликується ніякою життєвою потребою, купується дорогою ціною життя цих невинних створінь.

— Погоджуюся, сестро, що це може трохи жорстоко, — відповів я. — Але не ми тому виною. Що маємо робити, коли такими створила нас мати природа. В людській душі завжди живе вроджене чуття хижого звіря. Чи буде то людина культурна, чи некультурна — однаково...

— О, ні! — не погодилася вона. — Хижий звір зовсім не такий, яким ми звикли його уявляти. Минулої зими я стрінулася на льоді на ріці з вовчицею. Побачила й закам'яніла на

місці. Але вовчиця постояла хвилину напроти мене, потім близько підійшла, полизала, як пес, руку й тихенько відійшла геть. От вам і хижий звір! Голодний звір тому звір, що він голодний. А сита звірина далеко не є звірем. Ми ж, люди, навіть у ситості шукаємо кривавих забав і розваг для свого інстинкту. Вибачте, що так говорю.

З цимч словами вона глянула мені в очі й погляд цей зворушив мене до глибини душі: стільки було в ньому жіночої ніжності, простоти й одвертості.

— Але я дуже заговорила з вами, — сказала сестра. — Відпочивайте собі, а коли будете відходити, закликайте з вашої ласки он із тої келії коло брами сестру-воротарку й передайте їй посуд.

Вона кивнула мені головою, повернулася й пішла.

Із сумом провожав я очима її високу струнку постать, а коли вона зникла, довго сидів, мов заворожений, на місці й дивився на просторе монастирське подвір'я.

Перед тим, як відходити, я знайшов сестру воротарку й віддав їй посуд.

— Чи міг би я довідатися, — спитав я в неї, — як ім'я тої сестри, що принесла мені квас?

Стара, непривітно-похмура воротарка підозріло подивилась на мене й сухо відповіла:

— Не знаю. Не бачила. Багато тут у нас різних сестер є.

І, забравши таду, пішла до своєї келії.
Я повісив рушницю на плече, забрав сакви
й поплентався додому.

*

За пару днів була субота. По обіді я вибрався з дому і над вечір був у монастирі.

Благовістили до всеношної.

Я зайшов до монастирської гостинниці, замовив собі покій і вечерю і вийшов на подвір'я. До великої монастирської церкви сходилися богомольці.

Увійшов у церкву і став коло дверей. Служба ще не починалася. Одна по одній заходили до церкви черниці, ставали навколішки і, поклавши кілька земних поклонів, тихо розходилися в різні сторони.

Я стояв, пильно вдивлявся в кожную нову по-стать і що-разу розчаровувався: її не було.

Почалася всеношна.

Я позирав на вхід і почував неспокій.

— Де ж, де вона? Чому її нема? Може хвора і я не побачу її?

І враз усе затремтіло в моїх грудях: вона ввійшла. Стала навколішки, поклала кілька поклонів, підвелася на ноги й нечутно перейшла попри мене. Мене вона не помітила.

Нестримна сила потягнула мене за нею. Я вийшов на середину церкви і, коли вона зупинилася коло колюмни, відійшов на бік і

впродовж усієї служби не зводив з неї очей.

Вона не озиралася по сторонах. Лише наприкінці служби, відчувши на собі мій пильний погляд, повернула в мій бік голову, побачила мене, швидко відвернулася й почала часто христитися. Більше не озиралася.

Всеношна скінчилася, почали виходити з церкви. Я швидко прощтовхався до виходу й зупинився. Із хвилюванням почув її наближення, уступився з дороги і вклонився.

Вона ледве кивнула мені головою, повернула кудись убік і швидко зникла.

Я зійшов із сходів на кам'яні плити подвір'я й нерішуче зупинився.

— Куди? До гостинниці? І це все, задля чого я прибув сюди?

Я знав, що сьогодні вже не побачу її й що взагалі мої бажання бачитися з нею, бувати задля неї в монастирі, є безглуздий замір, з яким я врываюся в зовсім чужий, тісно замкнений колом своїх особливих умов життя і суворих статутів світ, — і серце моє занило від туги. Постояв, прислухався до нічної тиші, що спочивала над монастирем, і поплентався попри тихі келії до гостинниці. Повечеряв і вийшов на терасу.

В небі стояв високий місяць і заливав сріблом білі старовинні мури. Обгорнений сонною дрімотою, спав старий, повитий густою п'яною манастирський сад і точив у повітря п'яний аромат нічних квітів.

Я сидів, п'янів від пахощів і думав про неї, про чарівну діву, що десь тут, зовсім близько від мене, серед цієї тиші, в одній із цих скромних білих келій думає перед сном останню думу сьогоднішнього дня, можливо дивиться так само, як і я, на високий місяць, слухає тої самої тиші, до якої прислухуюсь і я, дихає одним повітрям зо мною.

Один за одним погасали в монастирських вікнах світла, поволі завмирили окремі звуки і стихло все. Монастир заснув.

В чуткому повітрі жорстко поскрипували на луках деркачі та іноді жалібно десь над річкою квилали сова. В цій сонній мрійній казці вставав передо мною її чудовий образ і молитовно в думках посилав я їй гарячі бажання тихих безтурботних снів...

Вже заспівали другі півні і холодом упала роса на землю, коли я підвівся і пішов спати.

*

Прокинувся пізно. Служба вже скінчилася й богомольці виходили з церкви.

Я швидко напився монастирського чаю з пісними булочками і запашною сметанкою і вийшов на подвір'я.

Куди? Хіба я знаю, куди! Туди, де можу її побачити. А де?

Обійшов подвір'я, сад, пасіку, ферму, оранжерію, ліс, але ніде не зустрів її.

Де ж вона?

Вийшов із брами до річки і пішов понад кручею. І тут побачив її. Стояла під деревами й задумливо дивилася в сизо-фіолетову далечінь, в якій мерехтіло й коливалося на сонці сліпуче мереживо далекого марива.

Я підійшов і привітався.

— Ось що значить людині з міста попасти в цей тихий спокійний закуток! Так заснув, що проспав навіть службу Божу.

— Так, я сьогодні не бачила добродія в церкві! — сказала вона. — Але мешканці міста приїзять до нас на для молитви, а більше для того, щоб відпочити на природі.

Ніжне тремтіння перебігло в моїй душі: вона помітила, що я не був у церкві. Вона помітила!

— Пізно, сестро, засидівся вчора, — проговорив я. — До других півнів просидів на терасі.

Вона повернулась і пішла здовж річки. Ідучи поруч із нею, я запитав:

— Давно сестра в монастирі?

— Третій рік.

— Третій рік! — протягнув я з сумом. — Уже третій рік! І вас не тягне звідси? Пробачте, що я так... І потім — може я заважаю вам своєю балаканиною?

— О, дуже прошу! Куди ж би мене могло тягнути звідси? — спитала вона.

— Куди? В життя, сестро!

— В життя? — перепитала вона й на якийсь

час задумалася. — Я свідомо йшла сюди в монастир. Зовсім свідомо, добре знаючи, що мене чекає тут. Я втекла сюди від життя — як же воно може тягнути мене до себе?

Помовчала й заговорила знову:

— В житті дуже багато брехні й жорстокости. Я й утекла сюди від життя.

— Втекли від життя? — луною відгукнувся я.
— А скажіть, будь ласка, сестро... Вибачте — до цього часу не знаю, як звати вас.

— Сестра Людмила.

— Людмила? Гарне ім'я. Отож скажіть, сестро Людмילו, невже в житті так-таки нічого більше нема, крім брехні й жорстокости? Є, правда, там такі жорстокі люди, як я, що для розваги нищать невинних птахів і звірят, є ще багато інших, подібних до мене, але...

Вона всміхнулася.

— О, вже те, що ви називаєте свої розваги жорстокими, дає мені надію, що ви таки врешті колись відмовитеся від них.

— Коли ви сильно забажаєте цього, — відповів я і помітив, як вона здригнулася. — Отож про таких страшних людей, як я, сестро Людмילו. Скільки б нас не було на світі, а все ми не є більшістю. А коли б навіть і так. То треба ж комусь, людям із такою чутливою і ніжною душею, як ви, змагатися з ними, а не втікати за міцні монастирські мури.

Ми дійшли до невеликого монастирського скиту, що самотою стояв осторонь від монастиря, і зупинилися.

— Не будемо говорити про це, — сказала сестра Людмила. — Поперше тому, що я мушу вас тут залишити, а, подруге, щоб ви це знали, було багато різних причин, що привели мене сюди... Ви до вечора? — спитала вона.

— Думаю пробути до вечора.

— То побажаю вам відпочити в нас. Бувайте здорові!

І, повернувшись, вона зникла.

— «Було багато різних причин, що привели мене сюди», — пригадав я, ідучи назад. — Що ж це за таємничі „різні причини“?

Дійшов до того місця під осоками, де два дні тому побачив її в ріці, ліг на землю, розгорнув куші, крізь які дивився тоді, і глянув наділ.

Тихо, непорушно блискало в соняшному промінні чисте дзеркало річки і радісно, як і тоді, шебетали над ним ластівки.

Не знаю, чому, на душі в мене стало сумно і знову з'явилося нестримне бажання знайти її, дивитися в її очі, чути милу її розмову, ближче довідатися про її думки, чуття.

— Що це? — із здивуванням спитав я себе, боязко прислухуючись до того, що діялося в мені, і боячись знайти слово для його виразу.

Швидко встав на ноги і пішов до того місця, де залишив сестру Людмилу. Постояв коло тихого монастирського скита, вернувся, знову пішов назад, знову вернувся, обійшов сад, подвір'я, увесь монастир, вийшов на кручу, але ніде її не побачив.

Не знаходячи собі місця, пішов до гостиниці.

— Скажіть, сестрице, — запитав я послушницю, що принесла мені обід, — є тут у вас сестра Людмила?

— Сестра Людмила? — пильно подивилась вона на мене. — Є. А добродій може знає її з життя? Інтелігентна, високої освіти сестра...

— Високої освіти? — проговорив я за нею. — Ага, так, так! Знаю сестру Людмилу. Три роки вже тут у вас. А чи не скажете мені, що примусило її піти до монастиря?

— Щось скоїлося з нею в житті, от вона й пішла сюди. Ніхто з нас не знає, що то була за причина — вона нікому не розповідає про це... А багата була, іменита!

Того дня мені не довелося більше бачитися з сестрою Людмилою.

*

З того часу я почав бувати в монастирі щонеділі. Цілий тиждень був для мене тяжкою мукою, яку я терпеливо переносив, винагороджуючи себе за це щасливими хвилинами коротких зустрічей із сестрою Людмилою. Я буквально божеволів від туги за нею. Знав, що це безум, розумів, що не маю права порушувати спокій її тихого життя, але те, що тягло мене до неї, було багато разів сильніше за всі умови, що перешкодою ставали межі нею і мною.

Найтяжчі муки приносили мені довгі кошмарні ночі. Сон покинув мене. Пролежуючи довгими годинами в ліжку, я тягнувся чуттям до неї і без ліку повторював дороге мені ім'я:
— Людмила!.. Людмила!..

А коли ставало надмірно тяжко, простягав руку до вази, брав звідти засохлі квіти, що одного разу якось сестра Людмила зірвала їх для мене в монастирському квітнику, бережно, як святиню, підносив до вуст, нюхав їх мертвий висохлий запах і покривав божевільними поцілунками.

Зате в суботу чи напередодні свят, коли переступав поріг монастирської брами, зовсім оживав. Усе в монастирі, до найдрібніших річей, кожна найменша подробиця всього оточення, серед якого жила сестра Людмила — церква, де молилася, келія, де жила, повітря, яким дихала, сад, річка, круча, осоки, скит, ліс, навіть небо, що широким шатром висіло над монастирем, навіть вітрець, що тихо шепотів у верховітті монастирських дерев — усе це, як сфера, що стояла довкола неї, кожним найдрібнішим атомом нагадувало про її безпосередню близькість і примушувало моє серце битися в грудях частіш, мою кров кружляти в жилах жвавіш і гарячіш.

Зустрічі з сестрою Людмилою були короткі. В тих небагатьох словах, що ними ми обмінювалися, не було найменшого натяку на наші відносини. Ми говорили про речі сторонні, що ніякого відношення до нас не мали особисто.

Але з деякого часу сестра Людмила почала помічати, що я буваю в монастирі виключно задля неї, і якось одного разу сказала:

— Ви знаєте, я часто молюся за вас і прошу небесні сили оберезти вас від гріха.

— Моліться, моліться, сестро Людмילו. Я дуже грішний. І про мою гріховність може ніхто так добре не знає, як ви.

Вона швидко подивилась на мене і з тривогою в голосі запитала:

— Думаю, що це не стоїть ні в якому зв'язку з нашими відносинами?

— Про них саме я й кажу, сестро Людмילו. Вона здригнулася. Низько нахилила голову і тихо сказала:

— Ви повинні знайти в собі силу перемогти все те, що могло б невідповідно відбитися на наших відносинах.

Я раптом зупинився, — ми йшли тоді понад річкою, — пильно подивився на неї і запитав:

— А коли я не маю тієї сили?

— В такому разі... — почала вона, але зблідла й замовкла.

Сил тих у мене вже справді не вистачало. Я близько підійшов до неї і, хвилюючись, гаряче заговорив:

— Сестро Людмילו! Якось ви говорили мені, що в житті нема любови. То ось же знайте, що життя її має, і я, що прийшов до вас від

життя, приніс її вам із собою. Від нас, сестро Людмило, від нас самих, і ні від кого більше, залежить творити любов у житті, і від цієї любови не сміємо ми ні втікати, ні ховатися. Я приніс вам любов, велику, палку, щиру любов, і від вас, сестро, залежить прийняти її і випити з чаші щастя, як від вас також залежить відмовитися від неї і втопити мене й себе в морі зневіри і гризот. Коли ви покликані до любови — любіть. Коли ви сміливі й можете просто подивитися в очі життю — дивіться і дайте щастя собі й другому...

Вона з жахом хитнулась від мене.

— Ах, Боже!.. Ви забуваєте, з ким говорите! Я — черниця!

— Ви для мене людина, жінка, яку я кохаю — нічого більше. І ніхто тому не винен, що життя, до якого ми належимо, так дивно звело нас...

Вона схопила руками голову й швидко відійшла від мене. Але раптом зупинилася, рвучко повернулась до мене і голосом, повним благання, проговорила:

— Я прошу вас — залишіть мене. Я молю вас — не порушуйте мого спокою і шукайте собі щастя в житті, а не тут. Я благаю вас...

— Ні! — скрикнув я, повний розпуки. — Ви хочете, щоб я повісився перед дверима вашої келії і щоб усе життя перед вашими очима стояв докір заподіяної вами смерті?

— Ах, Боже! — простогнала вона з болем у голосі. — Чого ж ви хочете від мене?

Я близько підійшов до неї, міцно стиснув її маленьку руку і, пильно дивлячись у її очі, сказав:

— Чого, Людмило? Чути ваш голос, чути ваше дихання, бачити ваші очі, вдихати запах вашого тіла, яке я бачив, коли ви купалися в річці того дня, як уперше зустрівся з вами...

Вона хитнулася вбік, заломила руки, схилила голову і, повернувшись, швидко пішла. Зупинилась на мить, знову заломила руки так сильно, що я почув, як хруснули її маленькі пальці, і, не озираючись, пішла далі в напрямі тихого безлюдного скита.

Я кинувся до неї, наздогнав і через плече закликав:

— Людмило!

Вона здригнулась і пішла ще швидше.

— Людмило, одно слово! Благаю всім свя- тим на світі — ще одно слово!

Вона переступила поріг скита і зупинилась, не повертаючись до мене.

— Людмило, зрозумій, що я кохаю тебе! Кохаю палко, до божевілля, як ніколи нікого в житті не кохав і не покохаю.

Плечі її здригнулися.

— Людмило, зрозумій і...

— Ні, ні, — заговорила вона швидко, — цього

ніколи не буде! Не може бути! І я прошу вас, молю, благаю... Я навколішки готова стати перед вами — залишіть мене. Я все життя своє благодатиму за вас небесні сили, я посвячу себе одній молитві за вас, але молю, прошу вас — залиште мене... Залиште... Я дала зарік бути черницею і хочу залишитися нею до кінця.

Ми мовчали. Груди мої ломив одчай. Один момент у мене було гураганне бажання схопити її на руки і з цією дорогоцінною ношею чим-дуж тікати світ за очі.

Але я подивився на неї, відчув кам'яну твердість її постанови, і серце моє раптом застогнало від страшного болю, розпуки, безнадійності і чорної туги. Шалений вихор мого голодного чуття враз налетів на кам'яну, як скеля, її упертість, зойкнув і розсипався в порох.

Ми стояли одне проти одного посеред невеличкої келії з великим кивотом коло стіни і мовчали. Було тихо. Десь об стелю билася і докучливо бубоніла велика муха.

— Ви обіцяєте мені ніколи більше не шукати мене? — нарешті тихо спитала вона.

Прибитим голосом я відповів:

— Але раніш прошу вас також щось пообіцяти мені.

Вона мовчала. Як ніжний цвіт перед страшним вихорем, що ось-ось наскочить на нього,

зімне і знищить, стояла тихо й напружено чекала.

— Один поцілунок Христової нареченої, поцілунок сестри, поцілунок чистих уст непорочної діви — один він залікує болючі рани того, хто не своєю волею, а волею того, кому все підвладне на світі, так нещасливо зустрів тебе на своїй життєвій дорозі. Один поцілунок Христової нареченої — і я піду звідси, піду, не озираючись, обіцяючи ніколи не бувати тут і не нагадувати про своє існування... — гаряче, в запалі якогось дикого безуму сказав я.

— Нащо? Ви хочете піти звідси з трофеями? — запитала вона.

— Ах, не питай, для чого! Але ти кохаєш мене, Людмило, я це бачу й знаю — і в ім'я цього кохання ти зробиш те, про що я тебе прошу.

Вона мовчки стояла. Тонкі вуста її були міцно стиснені. На блідому обличчі сестри Людмили були видні сліди страшної внутрішньої боротьби.

— Людмило! — скрикнув я.

Уста її раптом здригнулися і глухий здушений біль нечутним криком вирвався з її грудей. Що вона сказала — я не чув, але, глянувши на неї, зрозумів усе. Вона непорушно стояла, закам'янівши на місці, мов статуя, з безсило спущеними здовж тіла руками, з упалими на очі повіками, з виразом тихої покори

на чудовому неземному обличчі.

Мені пригадалося в ту хвилину її оповідання про зустріч минулої зими на льоду з вовчицею, і я чомусь уявив собі, що тоді вона напевне була такою самою, якою я тепер її бачив перед своїми очима.

Дика радість мисливця бурхливою хвилею щастя вдарила мені в груди. Як голодний звір на здобич, кинувся я до неї і...

* * *

Грицай раптом урвав своє оповідання і почав сумно дивитися на вогнище.

— Ну, й що? — майже в один голос запитали ми всі.

Він глибоко зідхнув, заклав руки за голову й ліг.

— І нічого більше.

— Як то нічого? — здивувались ми.

— Нічого. Бо на цьому, панове, я прокинувся зо сну. Це був сон, дорогі мої, що приснився мені, коли одного разу якимось, підчас колишніх моїх мисливських блукань на Чернігівщині, мені довелося заночувати в жіночому монастирі.

— Чорт би вас узяв зовсім із вашими снами і вашими оповіданнями! — сердито обізвався поручник Міхновський. — Теж іще знайшли що оповідати!

Всі мовчали. В непроглядній нічній темряві на другому боці річки, серед мертвої тиші луків, м'яко пітькали перепели.

ЗАМЕТІЛЬ

За вікнами — хуртовина. Густі хмари снігу налітають із темряви на морозні шиби і, розбиваючись, спадають із сухим шарудінням по шорсткій холодній їх поверхні. У комині раз-у-раз завиває жалібно вітер, а в гаряче напаленій хаті у нас затишно, і приємний Палієнків голос своїми модуляціями вводить нас у царство бурхливої казки, якій на ім'я — наше минуле. Заворожені його оповіданнями, ми поринаємо в цю фантастичну казку.

*

Ех, тяжкі то були часи для нас! — оповідає Палієнко. — Як ми могли перемагати всі труднощі переходів, серед морозів і хуртовин, у безнастанних боях із ворогом — про те тільки сам Бог святий знає. То був марш одчаю, розпачі, марш небувалий в історії світових війн, неможливий ні з погляду воєнних приписів, ні здорового людського розуму. Тільки безмежна любов до рідного краю та сліпа віра в успіх святого діла давали нам тоді сили й спонукували нас на героїчні чини.

По повторамісячній захвалій партизанці у во-

рожому запіллi опинились ми нарештi на Уманщинi. Денiкiнцi, яким ми зайшли ззаду, вiдразу здригнулися, переплутались i вiддiл за вiддiлом почали панiчно втiкати на Одесу. Ми вскочили в смугу, що повстала мiж ними i червоними, i, йдучи по п'ятах добровольцiв, почали нищити одну їх частину за другою.

Боiв iз червоними ми в той час старанно уникали. Нам потрібна була воєнна здобич, i ми вiдбивали її вiд денiкiнцiв, щоб хоч трохи одягнутися, взути себе й озброїтись. Не забуваймо, що з-пiд Любара ми пустилися в Зимовий Похiд майже зовсiм голi, босi, без зброї, набоїв, провiянту i коней. Нашiй армiї потрібно було зберiгати свої сили на потiм, i наша команда ввесь час-у своїх наказах нагадувала нам про це.

Але ось у серединi сiчня, коли вже стало видно, що Денiкiн зовсiм розбитий, команда нашої армiї залишила червоним добивати добровольцiв, а нам видала наказ посуватися обережно здовж фронту, щоб оминути большевикiв i вийти їм у запiлля. Посуватися треба було швидко i непомiтно. Свої переходи ми вiдбували головно вночi i дбало замiтали за собою всi наші слiди.

Однiєї такої ночi, у страшну заметiль, ми розмiстилися в якомусь селi на вiдпочинок по довгому i тяжкому маршi. Не встигли розташуватися, як мене закликали до команди нашої кiнної сотнi. Хата, де мiстилася команда, була поруч, у сусiдньому подвiр'ї.

Я ввійшов у сіни команди, обстукав сніг з чобіт і, намацавши рукою клямку в темряві, відчинив двері.

Разом із приємним теплом гаряче напаленої хати в обличчя мені пахнув сильний дух кожуха і густого диму міцного бакуну. Просто напроти дверей, низько схиливши голову над розгорненою на столі мапою, ледве освітленою двома затканими в пляшки свічками, стояв наш сотник Нестеренко. По один і по другий бік від нього сиділи на лавах сотенні старшини, а збоку, коло вістових, стояв, витягнувшись, стрункий молодий козак нашої сотні Шишка.

Я ввійшов, швидко причинив за собою двері і став поруч із Шишкою.

Сотник глипнув на мене.

— Ага! — сказав коротко і знову нахилився до мапи. — Зараз.

Поводивши по ній трохи пальцем, він нарешті випростався і пильно подивився на мене з Шишкою.

— Така справа, хлопці. Тільки-но вернулася наша стежа і доповіла, що спереду нас, у тому напрямі, куди ми йдемо, якийсь ворог, посуваючись збоку, зайняв сусіднє село і розташувався там на ночівля. Зараз поїдете обидва до 2-ої сотні, що стоїть тепер у Попелівці, і попередите її, що між нами і нею вдерся ворог. Поїдете обходом довкола ворожого села. Ти, — подивився сотник на мене, — поїдеш лісом ліворуч від села, а Шишка — пра-

воруч. Дорогою, об'їжджаючи село, постарайтеся, коли це можливо, розвідати докладно, хто той ворог і які його сили. Зрозуміли?

— Так, пане сотнику! — в один голос відповіли ми обидва.

Сотник додав до цього, що саме ми маємо переказати начальникові 2-ої сотні, пояснив, як їхати і де роз'їхатися, сказав нам гасло і заявив, що на відповідь команди 2-ої сотні чекатиме до 12-ої години вночі.

— Ну, з Богом!

Ми брязнули острогами, повернулись і швидко вийшли.

Ледве відчинили ми двері з сіней на подвір'я, як вітер кинув нам під ноги хмару снігу з хати, закрутив її і поніс білою курявою по гребеню високої кучугури. На дворі страшенно мело.

— Значить, не доведеться, до лихої матері, і цієї ночі виспатися! — незадоволено буркнув Шишка.

Ступаючи в пухкому снігу, я підняв голову і подивився на верх високого голого дерева, яке з голодним ревом розкидав у всі боки вітер. І помітив, що віяло саме з того боку, куди нам треба було їхати.

— „Хм, не дуже приємна прогулянка!“ — подумав я, прийшов на подвір'я, де був на постої з товаришами, і повернув до повітки.

Коло драбини стояли в ряд наші коні, смікали сіно і задумливо його хрумали міцними зубами.

— Ну, буланий, збирайся! — сказав я, входячи під повітку.

Буланий почув мій голос, перестав їсти і, пильно вслухуючись, повернув до мене голову.

— Чого задумався? Ідемо, кажу.

Кінь ніби зрозумів мої слова, тяжко зідхнув і, коли я підійшов до драбини, щоб відв'язати його, дружньо поклав мені на плече голову.

Я поплескав його по шиї, загнуждав і вивів на подвір'я.

— Почекай трохи! — сказав, лишаючи буланого коло дверей хати.

Мені треба було зайти туди, щоб узяти свій карабін і попередити товаришів.

Козак Чапля, що лежав на полу, вкритий із головою кожухом, почув, що я їду, висунув голову і проговорив:

— Ну, значить, опівночі робота буде, хлопці! Лягаймо швидше і висипляймося! Часу до дванадцятої ще досить.

Я повісив карабін на плече, закурив цигарку і вийшов із хати.

Буланий стояв коло дверей і чекав на мене. А на вулиці за ворітьми, сидячи вже на коні, нетерпеливився Шишка:

— Ну, чи довго ти там чухатися будеш?

— Чекай, не рвися так! — відповів я гарячому Шишці. — Встигеш іще вітру нанюхатися!

Не кваплячись, вивів я буланого на вулицю, підтягнув попругу в сідлі, вставив ногу в стремено і скочив на коня.

Поскакали.

Поки їхали селом, було сяк-так. Але коли виїхали в поле, все закрутилося перед нашими очима. Навколо кипів величезний розбурханий океан сліпого мороку. Що робилося в тому океані — нічого не можна було розпізнати навіть на віддаль двох кроків.

— Ну, й погодка! — завважив Шишка, їдучи поруч зо мною. — В таку погоду, кажуть, чорти женяться.

Я насунув шапку на голову.

Дороги не було видно. Пізнавали ми її тільки по стовбурах верб, що привидами виринали з пільми та дико гуділи над нашими головами. Коні ступали по коліна в снігу.

Я мовчав і пильно дивився на холодну безвість. У серце мені закрадалася непевність — чи виконаємо ми з Шишкою доручене нам завдання?

А вітер свистів навколо і з якоюсь відьомською несамовитістю гнав нам просто в очі одну хмару снігу за другою. Часами здавалося, що хтось кричить із пільми. Іноді то я, то Шишка раптом натягали повіді і зупинялися: очам нашим ввижалося, немов би хтось біжить дорогою нам назустріч.

Усе це була омана. Нікому в таку ніч, навіть голодному вовкові, не прийшло б до голови показатися серед чистого поля.

Ми поволі посувалися наперед.

Але ось перед нами щось зачорніло. Ми зупинилися і стали пильно вглядатися. Нарешті розпізнали: це був ліс.

— Чи не той, де ми маємо роз'їхатися? — запитав Шишка.

Під'їхали. *

— Той! — із певністю ствердив він.

Справді, дороги тут розбігалися. Одна провадила просто в ліс — цією дорогою мав їхати я, друга повертала попри ліс праворуч.

— Ну, бувай здоровий! — весело крикнув до мене Шишка. — Годин за дві зустрінемося. Щасти, Боже.

І повернув коня. Але пригадав собі щось, зупинився і через плече крикнув:

— Їдь просто на Попелівку. До села можеш не заїжджати. Я сам про все розвідаю. Чуєш?

І, крутнувши коня, пропав серед темряви.

Я в'їхав у ліс. Навколо гуділо. Сніг мерехтів перед очима, але вітер не палив уже з такою силою обличчя, як серед поля.

Посувався я поволі. Але цікаво: думав у цей час я не про власну обережність, а про те, щоб там чогось не трапилося з Шишкою. Він дуже зухвалий, і ця зухвалість може наразити його на лихо. А шкода буде хлопця: перший рубака і заводіяка в сотні.

Кінь обережно ступав у снігу. Я пильно вглядався наперед себе.

Десь дуже недалеко мало бути село. Сотник говорив, що лісом треба було їхати до села верстви з повтори.

Раптом десь спереду завив пес.

Я зупинив коня, вслухався і це виття нагна-

ло на мене моторошний страх за того безголового Шишку.

А може це вовк? Хоч би навіть і так, я мусів був звернути з дороги. Село близько і крутитися під ним було зовсім нерозумно.

Я в'їхав у лісову гущавину ліворуч від дороги. Буланому це не подобалося: він усе намагався повернути назад, на дорогу, але я дав йому остроги в боки.

Що далі я від'їжджав від дороги, ставало все затишніше. Тільки вгорі, у верховітті, вітер своїм свистом давав знати, що буря на просторі шаліє.

Я їхав, чіплявся за віти, зупинявся, вслухувався і знову їхав далі. По-за гудінням дерев і свистом вітру не чути було ні звуку.

— „Чи не занадто далекий об'їзд я роблю?“ — подумав я, постояв і повернув буланого круто вправо.

Їхав тепер я дуже обережно. Проїду кроків із десять і стану. Проїду знову трохи і стану, вслухуючись.

Раптом наїхав на якусь темну будівлю. Це не була хата. Була то або клуня, або якась шопа.

Я швидко повернув буланого назад, від'їхав углиб лісу і зупинився. Подумав, оглянувся навколо і зіскочив з коня.

— Ну, буланий, відпочни собі тут трохи! — сказав коневі, підвів його до дерева і прив'язав.

Потім зняв із плечей карабін, повісив його

на сук, відчепив шаблю, остроги з чобіт і сховав усе це під сідлом.

Здається, все вже.

Заліз рукою до кишені кожуха, намацав там револьвер, поплескав буланого по шиї і, ступаючи по коліна в снігу, пішов.

Ось тільки б не зблудити, як буду назад вертатися. Тут старий розлогий дуб, там далі чотири сосни, ось за соснами густий молодняк, а тут трохи далі за молодняком і шопа.

Я кілька разів оглянувся навколо і почав пробиратися серед молодняка до шопа.

Так, це була справді шопа. Я обмацав руками її плетені боки, обійшов і визирнув із-за рогу.

Села не було видно. Але чулося в повітрі, що воно близько. Пішов далі.

Навколо гуділи дерева, виринула з пільми нова шопа, за нею був пліт.

Переліз через нього. Низькі розчепірені верби, знову пліт, а ось трохи далі за ним немов і хата.

Так — це була хата.

Я постояв якусь хвилинку, вслухався і обережно підійшов до вікна.

Темно.

Треба постукати. Але хто може знати, чи в хаті самі тільки господарі?

А може почекати, доки не вийде хтось надвір? Хм, та так можна простояти і до самого ранку!

Стояв і думав. З хати здував вітер сніг, кру-

тив його перед моїми очима і кидав мені під ноги. Призьб не було видно — їх понакривало кучугурами. Навколо темно. Тільки з глибини села, крізь густе мереживо снігу, пробивалося якесь таємниче світло. То був певне якийсь штаб, або...

— Гей, а хто там? — несподівано почув я за собою оклик по-московськи.

Здрігнувсь і, сильно стиснувши в кишені держак револьвера, озирнувся.

Нікого не було видно.

— Хто, питаю, по-під вікнами там ходить? — знову озвався той самий голос з-під повітки.

Я пильно вглянувся туди. Нічого, крім чорної темряви, не побачив. Тільки вухо моє вловило зовсім виразно, як під тією самою повіткою пирснув кінь.

Намагаючись надати голосові якнайбільшого спокою, я відповів:

— Свої.

— Хто свої?

— Ну, свій, тутешній. Жінку хвору маю, на тиф заслабла. Прийшов до сусіда довідатися, чи не має часом якихось ліків на гарячку.

— До сусіда? — посміхнувся голос. — До якого сусіда? Та ж у цій хаті давно повимирали всі! Не знав бідака? Стій! Ні з місця! Руки догори!

І я почув, як під повіткою один за одним закладали рушничні замки.

— «Втьопався»! — подумав я і відчув, як по

плечах мені перебіг холодок.

Тікати за хату не було вже як. Поки я сховався б, мене прошили б кулі з-під повітки.

Я вихопив із кишені револьвер і, ховаючи його в рукав, підняв обидві руки догори.

З повітки, тримаючи рушниці наготові, вийшло три постаті.

— Ступай сюди! — скомандував суворо голос.

— „Ну з трьома я ще раду собі якось дам!“ — подумав я зухвало. — „Аби тільки там, під повіткою, ще кількох не було!“

І з піднятими догори руками обережно, не хапаючись, ступив кілька кроків наперед.

Таємничі постаті підступили до мене. Два стали з боків, а третій, повісивши рушницю собі на плече, підійшов близько до мене, глянув мені в очі і почав своїми руками нишпорити мені по кишенях. На кашкеті його я вразно розпізнав офіцерську царську кокарду.

— „Ага, денікінці, значить!“ — подумав і обережно оглянувся, міряючи очима віддаль між тим місцем, де був, і рогом хати.

Офіцер помітив мій рух.

— Нєт, ґалубчік, нє вдерьошь! — сказав він і через плече скомандував салдатам: — Відвести до штабу!

— Можна спустити руки? — невинно спитав я.

— Можеш! — дозволив офіцер і відвернувся.

Я швидко сховав руки до кишені кожущка, витрусив револьвер із рукава і в той момент,

коли салдати повернулися, щоб конвоювати мене, миттю відскочив назад, стрілив спершу в одного, потім у другого і пустився бігти поза хату. В цей момент нещастю моєму хотілося, щоб я спіткнувся об якусь колоду, що лежала присипана снігом. Я впав і випустив із руки револьвер. Миттю схопився на ноги, щоб бігти далі, але було вже запізно. Щось ударило мене в плечі з такою силою, що з очей моїх посипалися іскри, і раптом кілька людей скочило до мене і почало скручувати мені назад руки.

— „Ну, значить, край! Так, видно вже, на роду мені написано!“ — гірко подумав і, не борючись, віддав себе в руки напасників.

— Ах, ти ж сволочь большевіцкая! — з люттю прошипів перед моїм обличчям офіцер, розмахнувся і що-сили вдарив мене в лице.

Я хитнувся набік, але не впав.

— Жінка, бач, у нього хвора! Ліків йому треба! Ось ми тобі дамо зараз ліків, стерва ти поганая! — шипів офіцер, ударив мене ще раз і крикнув до салдатів: — До штабу шпіона!

Мене повели.

Дорогою я бачив, як один із салдатів, в яких я стріляв, лежав непорушно в снігу, а другий, тримаючись обома руками за живіт, галасував на все подвір'я. Навколо, перелякані моїми стрілами, вибігали з хат денікінці.

Я не помилився: в хаті, де світилося, був штаб.

Мене ввели в сіни, відчинили двері й уда-

ром кольби в потилицю вкинули до хати.

В освітленій свічками чистенькій горничці, по-під довгим рядом ікон, сиділо при столі кілька офіцерів із золотими погонами. Вони миттю повернули голови до дверей і почали зацікавлено мене оглядати.

— Шпіона привели! — відрепортував старший команди, підходячи до столу. — Прислати його до штабу наказав ротмістр Новицький. Шпion, утікаючи, вбив із револьвера рядового Анісімова і тяжко поранив унтер-офіцера Галактіонова.

Мене підвели до столу.

— Ти хто? — вдивляючись у мене, сухо запитав офіцер у широких полковницьких погонах.

Я подумав і, свідомий того, що ніщо вже на світі тепер не врятує мене від розстрілу, голосно відповів:

— Козак української армії, що не сьогодні, то завтра всіх вас переловить, щоб не вешталися по нашій землі і не шукали тут того, чого не згубили.

— Малчать! — грізно крикнув полковник і стукнув кулаком об стіл. — Спрашиваю, якої ти частини і як попав сюди?

Я зухвало відповів:

— Частину свою я назвав уже, а щодо другого, то не ви мене, а я вас запитати маю, яким правом ви тут волочитеся по нашій землі?

Полковник блиснув очима і, дивлячись поза мною на старшого конвою, наказав:

— Самоваров, навчи його, як треба відповідати!

Самоваров відтягнув мене назад, повернувшись до себе і що-сили вдарив мене великим жилавим кулаком у лице.

Полковник запитав знову:

— Ну, будешь атвечать?

Я мовчав.

— Спрашіваяу в паследній раз — будешь атвечать?

— «Треба скоріше покінчити з усім цим!» — подумав я і, дивлячись в очі полковникові, відповів:

— Опріч того, що ви вже почули, нічого більше від мене не довідаєтесь. Ваші діди сажали наших дідів на палі, випікали їм очі, тягнули з них жили. Можете й ви тепер робити те саме зо мною, але попереджаю — за день-два ви відповісте за це.

Полковник якось болісно скривився і, вдаючи, що не слухає мене, нахилився до групи офіцерів і про щось запитав їх. Вони один за другим закивали йому головами.

— Самоваров! — скомандував полковник. — Вивести і трохи просвіжити.

— Слухаю! — швидко відсалютував рукою Самоваров, повернувшись до мене і скомандував: — Виходь!

У цьому наказі відчув я коротенький, але зовсім чомусь не страшний мені зміст того, на

що я був приготований. І дивно: він не тільки не злякав мене, а навіть викликав на моїх устах легку посмішку.

— „Просвіжити! — подумав я. — Що за дивний вираз: «просвіжити»?

Самоваров зміряв мене очима з голови до ніг.

— Е, та його просити ще треба! — негарно всміхнувся він, вхопив мене за комір і швидко повернув до дверей. — Марш!

Два салдати миттю підхопили мене під руки і повели в сіни.

— Вивести на двір і зачекати! — наказав Самоваров і відчинив двері з сіней до господарської половини. — Гей, хазяїн, іди-но сюди!

— Іду! — озвався звідти голос.

Мене вивели на подвір'я і зупинилися, чекаючи на Самоварова.

Я оглянувся на всякий випадок навколо себе, хоч найменшої надії на втечу не було, бо з обох боків мене міцно тримали за руки.

Раптом сильне занепокоєння обхопило мене. Мені здавалося, що я мусив був щось зробити перш, ніж перейти в небуття, але що саме — не міг собі пригадати. Останнім зусиллям розуму я намагався збагнути те щось і ніяк не міг. І це мене дуже мучило, бо мені здавалося, що те щось було незвичайно важною річчю.

Нарешті пригадав собі: це був мій буланій. Перед моїми очима встав засипаний снігом ліс із чотирма соснами і дубом, коло яких я

прив'язав його. Мені до нестями стало шкода мого вірного товариша, що не один раз чесно послужив мені, виносячи з різних небезпек. Прощай, буланій! Коли б знав, що так станеться, не припинав би тебе до дерева. Велику кривду заподіяв я тобі, коню дорогий, але що зробиш... Вибач!

Друга думка була про Шишку. Де він? Чи так само, як і я, попався в лапи цим замурзаним харцизам, чи вже довідався про все, що треба, і давно доповів про ворога начальникові другої сотні? Часу минуло стільки, що він міг уже бути в Попелівці.

Самоваров про щось поговорив у сінях із господарем і разом із ним вийшов на подвір'я.

— До комори не можу, — сказав голосно господар, ідучи подвір'ям. — Хіба що до возовні?

І, проходячи попри мене, близько зазирнув мені в очі.

— „Що вони збираються робити зо мною?“ — занепокоєно подумав я.

— Ось тут, масте! — сказав господар, відчиняючи ворота возовні. — Тільки щоб без свічок — двір мені спалите.

— Добре, добре! — заспокоїв його Самоваров. — Світити не будемо.

І крикнув до салдатів:

— Ведіть сюди того лобуза!

— „Ага! — догадався я. — Перед розстрілом будуть сікти шомполами, щоб витягнути з мене відомості про наші сили.“

— «Ну-ну! — всміхнувся я. — Побачимо, чи вдасться!»

Але я помилився.

— Мотузи маєш? — спитав Самоваров у салдатів і повернувся до мене. — Ну, молодець, скидай з себе кожух, шапку, чоботи... Та швидше, бо як почнемо ми допомагати тобі, то не позбираєш кісток до купи. Ну?

Перш, ніж я отямився, з мене стягли вже кожух і скинули шапку.

— Чоботи стягай! — скомандував мені Самоваров.

Я не рухався.

— Хе, та він тут, бачу, не такий прудкий, як там у хаті був! — поглузував Самоваров і несподіваним ударом кулака в груди збив мене з ніг. — Оглух чи що?

Салдати кинулися до мене, стягли з моїх ніг чоботи і зв'язали мені мотузами руки й ноги.

— Ну ось, полежи собі тут у холодку трохи та пригадай усе те, про що тебе полковник питав. А як пригадаєш, закрич — ми тебе до хати попросимо, — сказав Самоваров. — Ванька, добре там зв'язав його? Ну, ходім, ребята!

Почали виходити.

— Почекайте! Я тут під возом тільки сокиру візьму, — заговорив господар. — Треба дров нарубати.

І він швидко підійшов до воза, коло якого я

лежав, нахилився і раптом тихо шепнув мені на вухо:

— Тримайся, хлопче! Якось то воно буде.

І, взявши сокиру, вийшов слідом за салдатами на подвір'я.

— Що це за пташок? — почув я його голос, коли ворота взовні замкнулися. — Злодій чи харцизяка якийсь?

— Шпiон! — відповів йому хтось із денікінців, і голоси на подвір'ї стихли.

— «Ну, справа зовсім погана! — подумав я, увесь скоцюрбившись від холоду і відчуваючи, як зимно мерзлої землі, на якій я лежав, почало входити в моє тіло. — Тут довго не вилежиш!»

І жах холодними дрижаками перебіг по мені.

Але пригадав собі господареві слова, і якась невиразна надія на визволення теплими струмками почала гріти мою душу.

Я ввесь скулився і став обхукувати себе ротом. Це мало допомагало. Тоді я почав перевертатися з боку на бік і ворухити всіма частинами тіла. Мотузи, якими я був зв'язаний, вгрузали мені в тіло і з кожним рухом спричинювали біль. Але що ж зробиш! „Тримайся, хлопче!“ — пригадав я господарів шепіт і гірко всміхнувся. — А як довго? Доки не задубію тут на морозі? Та й хто може допомогти мені?“

А холод проймав мене все більше і почав уже трясти всім моїм тілом.

— Тримайся! — знову всміхнувся я гірко.

І знову полинув думками до Шипки, вслухуючися в мертву тишу навколо. Ось цей може спасти мене! Тільки б якось протриматися довше! А протримайся, коли тут уже холодить тебе смерть!..

Хвилини минали, видаючись мені вічністю.

Але ось я почув, як щось зашаруділо збоку, і ввесь перетворився в слух.

Хтось ліз до возовні з протилежного від подвір'я боку. Я підняв голову з землі і затримав відділ у грудях.

Дрібе ступаючи, щось обійшло обережно віз збоку і наблизилося до мене.

— Дядю, де ви? — почув я дитячий шепіт із темряви. — Слухайте! Дядю!

Я кашлянув.

До мене швидко підбіг малий хлопець, нахилився і тихо зашепотів на вухо:

— Дядю, мене татко післали до вас. Тут діра у плоті є. Тікайте.

І, намацавши своїми малими пальцями мої руки, почав сквапливо їх розв'язувати. Я став на коліна і, рухаючи руками, стар вся чим міг допомогти йому:

— А татко нічого з одежі не прислав? — запитав я шепотом.

— А ось тут свитка є стара, шапка і постолі. Ніяк не розв'яжу! — сказав він із досадою і, пригнувшись, почав рвати вузол зубами.

Нарешті з великим трудом він розв'язав мотуз. Я швидко розправив свої задубілі руки,

сів і замерзлими пальцями почав розв'язувати собі ноги. Хлопець старанно допомагав мені.

— Ви тікайте до лісу! — шепотів малий, стоячи навколішках коло мене. — Татко казали, що наші повстанці вислали верхівців до Попелівки і Тарасівки до ваших, щоб напали з обох боків на село. Тут скоро бій буде.

Я розв'язав ноги, обмотав їх моїми онучами, що валялися тут же біля мене, і взув постולי. Потім узяв із хлопцевих рук шапку, насунув на голову, швидко вбрав на себе свитку і підперезався мотузом.

— Татко знали, що ви козак, — шепотів малий. — Татко чули, кажуть, як ви з їхнім полковником розмовляли.

— Ну, хлопче, куди тікати? — нетерпляче запитав я.

Хлопець узяв мене за руку і повів за вози.

— Ось, лізьте! — показав мені діру в плоті.

— А нема з цього боку нікого з салдатів? — спитав я.

— Нема. Тут зараз садок наш, а далі Левкова левада, а там за левадою кладовище, а там і ліс. Скоро лізьте, бо вже йдуть, здається!

Я миттю викинув хлопця в діру і почав лізти сам. Щось зачепилося мені за комір, я з силою рванув його, пліт затріщав і я вискочив у сніг.

— Ну, де ти тут? — почув я голос позаду себе у возовні. — Добре нагрівся? Ходім до полковника, скучив за тобою.

Я відступив кілька кроків під плоту і кинувся бігти. Де була та Левкова левада, я не тямив. Біг, куди очі бачили, перелазячи через плоти і щоразу падаючи в сніг. Хати якось лишалися збоку мене.

Був уже далеко, як раптом почув іззаду за собою крики і кілька стрілів.

— Ну-ну, стріляйте собі на здоров'ячко! — всміхнувся і побіг іще швидше.

Одно, що непокоїло тепер мене, це був хлопець. Чи встиг він завчасу сховатися від тих денікінських харцизів?

І раптом почув іззаду за собою:

— Дядю, дядю! Не туди, вліво беріть!

Я миттю озирнувся і побачив у темряві далекі світла штабової хати. За мною, захекавшись, біг у снігу хлопець.

— Ти тут? — здивовано запитав я. — Тікай додому, ховайся!

— Я боявся, що ви не потрапите до лісу, — відповів хлопець і, підбігши до мене, показав рукою в п'ятьму. — Туди треба.

Я швидко вхопив малого за руку, і ми побігли разом. Мені до нестями було приємно: я мав товариша.

— Як звати тебе? — спитав я, міцно стискаючи на бігу хлоп'ячу руку.

— Богдан.

— Ти золотий хлопець, Богданку, і я ніколи не забуду того, що ти врятував мене від смерти. Ти і твій татко. Але ліпше було б, коли б ти не був зо мною. Все може статися.

— Ми зараз будемо на кладовищі, — сказав спокійно хлопець, — а тут за кладовищем і ліс. Я не боюся.

Справді, перед нами був паркан, за яким чорніли засипані снігом дерев'яні хрести.

— А могил не боїшся? — спитав я.

— З вами ні! — відповів Богданко і потягнув мене до фіртки. — Тепер зима і мерці не ходять по землі. Вони ходять уліті.

Спокій, з яким розповідав мені Богданко про мерців, передався мені, і я перестав бігти. Мене обійняло приємне почуття свободи. Правда, ворог був зовсім близько, і смерть могла підстерігати мене на кожному кроці, але біла тиша навколо, серед цього натовпу вкритих пухнати́м снігом хрестів, заспокоювала і відганяла всяку думку про небезпеку. Зараз за кладовищем був ліс. Хто знає, чи не той, де чекав на мене прив'язаний до дерева мій буланний? Зо мною був Богданко, а в темних безвістях ночі чулася близькість тих, хто мав відплатити ворогові за наругу, якої зазнав я у штабовій хаті й у страшній возовні.

Біг нагрів мене — мені навіть стало гаряче. У повітрі було повно нечутного руху легких сніжинок.

Раптом я випростався на весь свій зріст: десь далеко на селі, подохаючи нічну тишу, з якоюсь несамовитою хапливістю затарахкотів скоростріл.

Що це?

Не встиг він розсипатися першими своїми три-

вожливими звуками, як до нього прилучився другий.

— Це десь із боку Попелівки, — витягнувши голову і боязко вслухуючись, пояснив мені Богданко.

І в ту ж хвилину з цього боку, десь зовсім близько коло нас, гучно заклекотів третій скоростріл.

Ліс боязко стрепенувся і перестрашеною луною прокотив звуки в таємничу безвість.

І миттю по всьому селі залускали стріли.

Я стояв, ледве переводячи дух у грудях, слухав і не знав, що мені робити.

— Біжимо на село! — скрикнув Богданко.

Я вхопив його за руку, міцно стиснув її і притягнув хлопця до себе.

— Почекай!

А село аж захлискувалося від стрілів. Стріляли похапцем, безладно — і я знав, що це: то була паніка.

Раптом я здригнувся: десь недалеко гучним ревом голосів прокотилося по селу «Слава!»

— „Ех, коню мій любий, де ти?“ — подумав я і, не маючи сил стримувати своє радісне хвилювання, побіг між хрестами в той бік, звідки хвилину перед цим утікав.

Там спереду були свої. І там серед своїх я, бездомний вояк у поході, мав і спільне тепло домового вогнища, і спільну втіху, і спільні скорботи. Так заблукана бджола летить, проваджена життєвим інстинктом, до свого рою.

Раптом, добігши до вулиці, я побачив, як,

розбігаючись у всі боки, мов переполохані курчата перед яструбом, перелазячи через плоти і падаючи, почали втікати поодинокі людські постаті. Зігнуті, перестрашені, захекані, з єдиною думкою чим скоріше відбігти від небезпеки і десь сховатися. І слідом за ними з брязкотом зброї, тупотом коней і гарячою хапливістю проскакав відділ кіннотчиків.

Я схопив Богданка за руку і притиснувся плечима до хреста. Я добре знав, що цій страшній лаві не попадайся під руку: свої, чужі — все змете вона на своєму бігу.

Раптом перед нашими очима, виринувши із п'їтьми і низько пригинаючись до землі, перебігла якась скоцюрблена людська постать.

Я покинув Богданка, скочив наперед і несамовито крикнув:

— Стій! Руки догори! Стріляю!

І побачив, як постать швидко кинула карабін у сніг і, зупинившись, перелякано підняла догори руки.

Як заяць, скочив я наперед, миттю схопив карабін з землі і, міцно стискаючи його в своїх руках, наставив проти втікача.

— Здаюсь, здаюсь! — прокричав переетрашений голос. — Не стреляй!

Обережно ступаючи, я підійшов до полоненого і заглянув йому в обличчя. І миттю відскочив назад: це був Самоваров.

Один момент було в мене непереможне бажання застрілити цю худобину. Адже ж він

ударив мене кілька разів і поклав мене голо-
го замерзати у возовні!

Але я стримав себе, швидко розв'язав мотуз,
яким був підперезаний, і крикнув:

— Богданку, йди сюди!

— Толька не стреляй, братец! — благав Са-
моваров. — Не стреляй!

— Простягни наперед руки! — скомандував
я і націлився в нього. — Богданку, візьми цей
мотуз, що он на снігу лежить, і зв'яжи йому
руки.

І коли Богданко зв'язав Самоварова, спустив
карабін і підійшов до нього.

— Ну, а тепер пізнаєш мене? — спитав,
близько заглядаючи йому в очі. — Хвилину
перед цим ти був би розстріляв мене, а тепер
твій власний карабін до моїх рук тебе при-
вів. Ну, і чи неправду я говорив, що ви всі в
наших руках будете?

І повернувся до Богданка.

— Богданку, візьми його за мотуз і веди до
хати, а а ззаду йтиму.

І ми всі троє рушили.

І ось тут, панове мої, я трохи життям своїм
не заплатив за те, що не послухався старого,
життjм виробленого правила, яке говорить: со-
баці — собача смерть, а піддався спокусі при-
вести живого ворога до своєї команди.

Ми пішли городами. Богданко провадив нас
якось так, що ніде не треба було перелазити,
але коло садка його хати нам стрівся пліт,
якого обійти не було куди.

Богданко переліз, а Самоваров робив спроби перелізти із зв'язаними руками, але обривався і нарешті попросив мене:

— Та вже все одно тікати нема куди. Розв'язи, брате, мене — я без зв'язаних рук дійду.

Тікати, справді, йому вже не було куди. На селі стояла тиша і тільки де-не-де на окраїнах його вибухали поодинокі стріли. То або відстрілювалися ті, кому ще вдалося добігти до краю села, або когось розстрілювали.

Я подумав, підійшов до Самарова і розв'язав йому руки.

— Лізь! — скомандував я.

Самоваров поліз на пліт, але в момент, коли вже перекидав ноги на другий бік, із блискавичною швидкістю вихопив із кишені револьвер, повернувся до мене і стрілив.

Мені раптом запекло щось у грудях, в очах пішли круги й я, похитнувшись, упав сторчком у сніг. Дуже добре пригадую собі, що, падаючи, я чув, як затупотів коло мене кінь і як чийсь знайомий, Шишчин, мені здалося, голос крикнув люто:

— Ах, ти ж, денікінська пико!

Прийшов до себе я в хаті. Пам'ятаю добре, що, коли розкрив очі і повернув голову до столу, побачив коло нього нашого сотника Нестеренка і команданта 2-ї сотні, а перед ними кількох денікінських офіцерів, посеред яких стояв той полковник, що наказав Самоварову вивести мене до возовні. Збоку стояло кілька

козаків нашої сотні, а на краю полу, де я лежав, сидів наш фєршал Ємець і розмовляв із Шишкою.

Як тільки я повернув гóлову, фєршал нахилився до мене.

— Ну, як тобі — не болить? Не хвилюйся — все буде добре. Куля перейшла наскрізь і рана легка. Що, пити хочеш?

І коли він відійшов, до мене нахилився Шишка.

— Ех, і треба ж було тобі того! — з докором сказав він. — Але нічого — я віддячився за тебе. Лежить там на городі, як здохлий пес.

— А де Богданко? — спитав я.

— Богданко? Цей любий хлопець? Я зараз закличу його до тебе. Сидить там на другій половині і плаче за тобою.

Шишка вийшов. Але я не дочекався Богданка. Мені раптом стало гаряче і я впав у непритомність.

Коли б мене запитали тепер, що було тої ночі зо мною — я не знав би, що відповісти. Пам'ятаю, що весь час у хаті стояв якийсь рух, когось вводили і виводили, десь недалеко ніби час-до-часу стріляли. Мені мерещився весь час Самоваров, я біг кудись із Богданком, гнався за кимсь на коні, блукав у лісі і шукав свого буланого. Увесь час між цим усім на очі мені попадався Шишка та якась русьва дівчина на ім'я Дарка. Звідки взялася ця дівчина і чого вона хотіла від мене — не знаю. Але що б не робив я, вона постійно з'являла-

ся біля мене і в усьому мені перешкоджала.

Уже пізніше довідавсь я, що та непритомність і велика гарячка були в мене не одну ніч. Перележав я в ній два дні і тільки трохи покращало мені третього дня. Я почав щось їсти, довго спав, гарячка стала покидати мене. Зовсім добре я почув себе тільки на четвертий день.

Було дуже біло під стелею — десь, видко, на дворі випав свіжий сніг, коли до хати, де я лежав, ввійшов господар. Подивився на мене, підійшов до полу і, схилившись, запитав:

— Ну, що, хлопче? Вже, бачу, сьогодні зовсім добре тобі.

Я вдячно подививсь на нього.

— Так добре, що навіть встати маю охоту.

— Ну-ну, прудкий який знайшовся! Вчора і позавчора не був такий. Але ж і набралися ми всі страху за тебе. Думали вже — край. Бідна Дарка, дочка моя, так набігалася коло тебе, що впала на лаву і он спить, мов забита.

— Дарка? — запитав я.

І, повернувши голову вбік, побачив на лаві русяву дівчину, що весь час, коли я був непритомний, ввижалася мені. То от хто була та Дарка?!

Хата видалася мені зовсім іншою, як та, що я її запам'ятав тої фатальної для мене ночі. Але я пізнав стіл, де сидів золотопогонний полковник, а пізніше сотник Нестеренко, і, повернувши голову до господаря, запитав:

— А де ж наші, батьку?

— Ваші? — перепитав він. — Ого, де вже ваші! Звідси не видно.

І розповів, що обидві наші сотні після бою пам'ятної ночі з денікінцями, в якому допомогли їм повстанці, виступили ранком у похід. Наші відбили від денікінців великий обоз і залишили його на селі, щоб громада поділила його. За це мало село заопікуватися мною. Адесь за місяць, казав сотник Нестеренко, наші знову будуть тут і заберуть мене з собою.

— Як голова? Не болить? — поцікавився господар і приклав свою долоню мені до чола. — Ну, слава Богу!

Потім сів коло мене і заговорив:

— Ну ж, і добре ваші тим харцизякам віддячилися за тебе — нема що! Самих порубаних у бої тільки 52 чоловіки було. А що ранених тих — того й не лічив ніхто. Ловко вони ту нічну атаку зробили, що й казати! Чиста робота — люблю таку. А все завдяки тому вашому розвідчикові — Шипка, чи як він там у вас зветься? Геройський хлопець, що й казати!

Потім устав, перейшовся по хаті і раптом повернувся до мене.

— Слухай, що то ти все в гарячці про якогось буланого згадував? Буланий та буланий! Кінь у тебе буланий був, чи що?

Від згадки про буланого я аж здригнувся всім тілом.

— Слухайте, батьку, — і я благально про-

стягнув руку до мого добродія. — Сядьте тут, розповім вам щось.

І коли він сів, розповів йому всю історію, як попав сюди, як прив'язав коня і як той кінь уже четвертий день десь там стоїть, прив'язаний до дерева в лісі.

— Прошу вас, благаю, — захвилювався я, — пішліть когось до лісу, хай пошукає за моїм буланом. Де ж видано, щоб конячина, добрий товариш мій і приятель, десь у лісі на холоді без їжі чотири дні на припоні стояв! Коли б знав, що хтось за цей час знайшов його і забрав собі, велику подяку йому склав би, дарма, що той кінь такий дорогий мені. Ну, а якщо і досі стоїть іще? Прошу вас дуже, пішліть когось. А ні — я сам зараз встану й піду шукати.

Господар вислухав мене й усміхнувся.

— Чому мусиш так дуже просити, чудний ти хлопче? Ось зараз пішлю свого сина Івана — поїде й пошукає. Де ти лишив коня?

Я почав розповідати.

— Хм! — всіхнувся господар. — Дуб і чотири сосни, кажеш! Та тих сосен повен ліс у нас, хлопче! На всій Уманщині коней не стане, щоб попринципати їх до кожної по одному. Ні, ти скажи мені, з якого боку села ті твої сосни?

— Зараз за шопою, батьку, — пояснив я.

— Ну, вже одна прикмета є! — сказав старий. — А чи не пригадуєш, як далеко та шопа від хати, де схопили тебе?

Я почав пригадувати собі.

— Ну, добре, більш-менш знаю вже. А за шопою далеко кінь у лісі?

Я знову докладно розповів йому про молодняк, про чотири сосни й про дуб.

— Будемо шукати. Я зараз посилаю туди Івана верхи. Шкода коня! — сказав господар, встаючи.

— Там не тільки кінь, батьку. Там і карабін мій на суку висить, і шабля в коня під сідлом.

— Ну, бач — ціла, значить, виправка козацька!

І старий узявся за шапку.

— Коли я вмру, — сказав я йому вслід, — хай вашому Іванові все те лишиться по мені.

І раптом почув, як Дарка перелякано скрикнула й, упершись руками в лаву, підвелася.

Батько пильно подивився на доньку, помовчав і повернув до мене голову.

— Ну-ну, коли вже з теперішньої халепи ти живим викрутився, то твоя смерть, бачу, ще дуже далеко десь ходить.

І вийшов із хати.

Дарка посиділа непорушно, зіскочила з лави і почала пильно вглядатися в мене.

— А що, Дарцю? — весело запитав я її. — Погане щось приснилося?

Дарка відвернулася до вікна і мовчала.

— Клопоту тільки наніс я вам у хату. Ось батько казав, що ти зовсім змучилася коло мене. Почекай, стану на ноги — якось уже віддячуся тобі за все.

І простягнув до неї руку.

— Що снилося тобі, Дарцю?

Вона стояла, не рухаючись.

Я підняв з подушки голову, щоб ліпше приглянутися до неї, і раптом помітив, як з очей у неї закапали сльози.

— Ов! А то ж чому, Дарцю?

— Мені приснилося, що ти... помер, — хлипаючи по-дитячи, крізь сльози проговорила русьва дівчина.

— Любе моє! — розчулено сказав я. — І тобі стало шкода мене? Покинь плакати. Мені так добре сьогодні, немов би я десь на леваді в зеленій траві лежу, а з неба так тепло й ласкаво гріє мене сонце. Тим сонцем, Дарцю, є ти. Ану ж усміхнися до мене, сонце моє!

Дівчина перестала плакати, і я помітив, як по обличчю їй перебігла щаслива усмішка.

— Ну, бач! Дай-но сюди твоє рученя — я вмію ворожити на руках не гірш від циганки.

Дарка з недовір'ям подивилась на мене, але підійшла ближче і нерішуче простягла мені руку.

Я взяв її, притягнув до себе і вдячно поцілував у долоню.

Дарка швидко вирвала руку з моїх пальців і соромливо вибігла з хати.

За якийсь час вона знову повернулась, немов би шукаючи за чимсь.

— Скажи, Дарцю, а де Богданко? — спитав я.

— Богданко? — подивилась вона на мене. —

До нас учора приїздила тітка з Попелівки і забрала Богданка до себе.

— А чому я твоєї мами ніколи не бачу? — запитав я знову.

Дарка тяжко зідхнула.

— Моя мама, царство небесне їм, сьогодні саме три місяці тому, як на тиф померли. Всі в хаті вилежали ту хворобу, та Богові хотілося одну тільки маму забрати до себе.

Бідна дівчина!..

Дарка то приходила, то відходила від мене. Я запитав, що вона робить.

— Як то що? — здивувалась вона і пильно подивилась на мене своїми чудовими блакитними очима. — Обід готую, до корів бігаю, пташню годую, четверо свиней в сажі маємо — чи мало роботи є в господарстві! У нас велике господарство.

Потім, коли вона була якось коло мене, ввійшла до хати сусідка. Тихесенько відчинила двері, навшпиньках увійшла і, боязко вдивляючись у мене, про щось пошепки запитала Дарку. Але зауважила, що я всміхаюся, зробилася відразу весела й бадьоро запитала мене:

— Ну, й як же ж вам, козаче? Бачу, ліпше вже, Богу дякувати.

Я весело відповів:

— Дякуючи Богові і нашій Дарці. Ось за пару днів на село вибираюся, щоб на весіллі десь потанцювати.

— На чийому? — лукаво запитала молодичка і зиркнула на Дарку. — На своєму?

Дарка враз зачервонілась, як пишна рожка, і втекла з хати.

Ні батька, ні Івана довго не було. Дарка упоралася з обідом і прийшла трохи посидіти коло мене. Я лежав, говорив із нею і пильно стежив за кожним рухом її милого обличчя.

— Щось довго тата з Іваном нема. І де вони там забарилися? Чи не трапилось чогось недоброго з ними? Такі неспокійні часи тепер!

Я пригадав собі, що Дарка спала, коли я оповідав батькові про буланого, і почав переказувати їй всю ту історію.

Вона ввесь час непорушно сиділа і напружено, з широко, по-дитячи розкритими очима слухала мене.

Але ось, коли я скінчив, швидко кинулася до вікна, прохукала ротом шибу і з радісним криком повідомила мене:

— Тато з Іваном їдуть і твого буланого ведуть!

Я захоплено подивився на Дарку і прикликав її до себе.

— Слухай, Дарцю, — сказав я. — До цього часу один у мене найдорожчий приятель і товариш був. Це — буланий мій. А тепер я маю їх два. Один — буланий, а другий — знаєш, хто?

Дарка не хотіла навіть запитати, хто був той другий мій приятель, і, швидко крутнувшись, вискочила в сіни.

Ввійшов до хати батько з Іваном. У Івана в руках був мій карабін і шабля.

— Ну, є твій буланий! — повідомив батько. — Але ж і находилися ми за ним по лісі, поки знайшли! Я наперед знав, що всі ті твої прикмети ні до чого... Дарко, обідати давай!

Іван поставив рушницю в куті, а шаблю приніс до мене.

— Маєш... Пробиував твою шаблюку на галузях — просто голить, а не тне!

Я подивився на Дарку. Вона з якоюсь побожністю дивилася на мої руки, в яких я тримав шаблю.

— А що з моїм буланим?

— З буланим? — перепитав Іван. — Довго ми з татом ходили по лісі, шукаючи за тим твоїм дубом і чотирьома соснами. Ніде нічого. Може, думаємо собі, забрав уже коня хтось? Коли ж ніяких людських слідів навколо. Самі тільки заячі скоки та лисячі викрутаси. Ходимо ото ми здовж і впоперек, коли зненацька звідкись: ги-ги-ги-ги!.. Ідемо по коліна в снігу на іржання, бачимо — справді: і твій дуб, і сосни. Тільки що не чотири тих сосен, а може з двадцять укупі. І буланий твій стоїть. Витоптав навколо дерева сніг ногами, а деревина вся обгризена. Куди тільки міг сягнути

зубами — все обгриз. Не дивота — три дні й чотири ночі вистояв. Побачив нас і аж затрусився ввесь з радощів...

— Бідний! — скрикнула Дарка. — Побіжу, подивлюся на нього.

— Чекай! — зупинив батько. — Пообідаємо, а потім іди собі і роздивляйся.

— А дуже схуд? Повипиналися боки? — спитав я.

— Не дуже, — відповів. — Ослаб на ногах тільки. А як побачив сіно в саях — зараз до нього. Тільки ми йому багато не давали — відразу зашкодити може.

Пообідали.

— Ну, а тепер, Іване, — сказав батько, — за-
бери звідси цей карабін і шаблю, піди з ними в клуню і десь добре заховай у снопах. Бо, я чув сьогодні від Солошенка, десь зовсім близько большевики крутяться. Здихалися одних, других чорти несуть.

І повернув голову до Дарки.

— А ти, замість на буланого йти дивитись, краще на горище полізь та настели там добре соломи, щоб, у разі чого, нашого козака могли ми там сховати. Найліпше буде у куті тому, що за комином. Хоч і темно там, зате затишно. І тепло буде. А я піду різної завалі господарської позношу, щоб закрити з усіх боків кут.

Батько з Іваном вийшли.

Дарка постояла якусь хвилину посеред хати й накинула на себе хустку.

— Дарко, не треба! — зупинив я. — Піди й скажи татові, щоб завіз мене вночі до тої шопи в лісі, за якою був мій буланий.

Дарка, стоячи плечима до мене, вислухала і, не відізвавшись ані словом, пішла до сіней. Прислухуючись, я чув, як вона полізла в сінях на драбину і довго потім шаруділа на горищі сіном.

Я лежав і думав. Чи було б мені ліпше в хаті в моїх родичів чи добрих приятелів, як тут, у зовсім чужих мені людей? Чи ставилася б з такою любов'ю, щирістю і сердечним прив'язанням до мене моя рідна сестра, як це миле дівча з великими, чистими, дитячими очима?

І я прийшов до висновку, що різні випадки й пригоди в житті, мов дорожні знаки, спроводжують людину на той шлях, яким їй призначено йти.

— Ну, що ж! — сказав я собі. — Коли минеться все щасливо, хай буде й так. Аби тільки батько погодився.

І пильно почав вслухуватися в глухі звуки на горищі.

Настав вечір. Почали приходити до мене люди з села. Кожен щось приніс із собою: мед, горіхи, яблука, маківники, зернята з соняшника, сушені сливи, грушки. Прийшов і повстан-

ський отаман Солошенко. Приніс мені в подарунок револьвер із кількома пачками набоїв.

— Замість вашого, — сказав, подаючи мені дарунок. — Може цей краще стрілятиме.

— А чи буде в кого? — запитав батько.

— Ох, здається, що буде, брате! — зідхнув Солошенко. — І то скоро. Щось, мов посилені, большевики закрутились відразу. Хтось уже там їм у тилах почав добре припікати. Я завтра чоловіка одного жду з тих сторін. Буду тоді докладно знати, що там діється.

Він помовчав трохи й повернув голову до мене.

— А вам я порадив би на хутори їхати. Безпечніше там, знаєте. Трохи прийдете до себе, а на весну, як тільки зазеленіє трохи, нам у великій пригоді станете. Хочете, я сьогодні ще відставлю вас у таке місце, де до вас сам дідько не донюхається?

Батько почув це, встав, підійшов до Солошенка і, взявши його під руку, відвів набік.

— Ні, ні, то не добре буде! — почув я Солошеноків голос. — То не добре. Зробимо так, як я кажу. І то сьогодні ще.

Вони поговорили ще тихо між собою і батько підійшов до мене.

— Отже, хлопче, для твого й нашого спокою буде краще, якщо б ти сьогодні переїхав

В одно тут безпечне місце. Це недалеко. Духом відставимо тебе і будемо ввесь час мати з тобою зв'язок. Що ти на це?

— Вам видніше, що робити треба, — відказав я.

— Ну, то не гаймо тоді часу і в дорогу зараз! — встав з лави Солошенко. — Хто везе?

— Іване! — наказав батько. — Запрягай сани і збирайся.

Мене почали одягати.

Я повернув голову до хати й побачив втоплені в мене, великі, повні сліз Дарчині очі.

— Бачиш, Дарко, як іноді козак у дитину перемінюється, — сказав я, щоб тільки щось сказати. — Вчора ще вояк був, а сьогодні гірший від ганчірки став. Але десь за тиждень не таким мене побачиш.

Дарка нічого не відповіла, відвернулася і, накинувши собі хустку на голову, швидко вийшла з хати.

А за кілька хвилин я лежав уже на сні в саях, вкритий кожухами. Надо мною моргали в тихому морозному небі тисячі блискучих зірок.

Все вже було готове до від'їзду. Батько пішов відчиняти ворота.

Раптом я побачив, як Дарка швидко підбігла до саней, схилилася до мене і похапцем прошепотіла мені над вухом:

— На ось, візьми на пам'ятку від мене.

І почув, як вона тиснула щось мені в руку. Я швидко підніс голову і встиг поцілувати її в холодне чоло.

Іван і Солошенко сіли. Сани рушили.

Коні виїхали на дорогу і швидко побігли. І хоч із кожним постукуванням копит об тверду дорогу я все більше віддалювався від хати, де лишилася Дарка, я все сильніше, всією своєю молодю душею тягнувся до неї, до тої неоціненої української дівчини, якій нема рівної серед жінок усіх народів світу.

Сильно стискаючи в своїй руці якусь маленьку, загорнену в хустинку річ, що її дістав на пам'ятку від Дарки, я не витримав, розгорнув хустину і помацав пальцями. Був це звичайний металевий ланцюжок і на ньому кругленький мідяний образок святої Дарії. Увесь час, — прошу подивитися, — ношу його в себе на грудях, як дорогу реліквію, і заберу його з собою в могилу.

На хуторах я вилежався, загоїв свої рани і за два тижні був уже зовсім здоровий. Але нікуди звідти показуватися мені не можна було: навколо по селах стояли большевики.

Одного дня якось прискакав до мене на хутір післанець від Солошенка і повідомив, що наші чорні запорожці перевели сьогодні зухвалу атаку на село й вибили звідти ворога.

Якщо я хочу, то можу зараз приїхати на село і пристати до своїх. Але — зараз, бо за дві години запорожці відходять. Коня він посилав мені.

Що-духу, ледве попадаючи в рукави, одягнув я на себе кожух і вибіг на подвір'я. Коло дверей хати стояв якийсь вороний кінь, а за ним мій буланій. Кинувсь я з радістю до свого коника, обійняв його, поплескав, вскочив у сідло і поскакав до села.

Наші вже чекали на мене. Ледве я показався на вулиці, як гучне козацьке «Слава!» привітало мене.

— Ну, козаче, коли маєш силу й охоту пристати до нас, — сказав мені полковник, — зараз лаштуйся. За півгодини нас уже тут не буде.

Кинувсь я прожогом до Дарчиної хати.

Дома були тільки батько та Іван. У куті чекали вже на мене мій карабін і шабля.

— А де ж Дарка? — запитав я, озираячись.

— Дарка? Вона з Богданком поїхала вчора до тітки в Попелівку.

Я гаряче подякував батькові за все, підбіг до Івана і пошепки проговорив йому на вухо:

— Перекажи Дарці, Іване, що ніколи, ніколи її не забуду. Ніколи, чуєш?

Того дня ввечері я вже був далеко від неї.

Більше ніколи в житті я не бачив її. Ну, і певне вже ніколи не побачу...

*

Палієнко замовк. В комині раз-у-раз завивала снігова хуртовина.

ЗМІСТ

Біла королівна	ст. 5
Дід Яків	„ 27
Сестра Людмила	„ 55
Заметіль	„ 79

ціна 8.— н.м.

